

Dankwoord

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn promotor, Dr. Jan Parmentier, die mij met raad en daad bijgestaan heeft en mij op enkele interessante bronnen en invalshoeken gewezen heeft. Ook dank ik Dhr. J.F. van der Merwe, archivaris in het Kaaps Argief te Kaapstad en zelf 11^{de} telg van één van de eerste pioniers die zich aan de Kaap kwam vestigen, voor zijn gastvrije onthaal en de enthousiaste rondleiding door de archieven. Ook de interessante literatuur waar hij mij op gewezen heeft en die hij persoonlijk voor mij wou kopiëren is deze studie onmiskenbaar ten goede gekomen. Ook dank ik Prof. Dr. Nigel Worden, docent aan de Universiteit van Kaapstad, die zo vriendelijk was om persoonlijk de kaart die u in *Bijlage 2* opgenomen vindt voor mij in het Kaaps Argief te fotograferen. Verder ben ik Prof. Dr. Jan Visagie, docent aan de Universiteit van Stellenbosch, dank verschuldigd voor de informatie die hij mij over de buitenpost Hendrik Vissershok bezorgd heeft.

Daarnaast bedank ik in het bijzonder Annemie voor het nalezen van deze scriptie en het mij vergezellen op mijn reis naar Zuid-Afrika. Vooral ben ik haar dankbaar voor de motivatie die ze mij door haar eigen harde inzet bezorgt en die mij heel hard geholpen heeft om zelf deze scriptie tot een goed einde te brengen. Verder wil ik ook mijn moeder bedanken voor het kritisch nalezen van deze studie en het mij niet steeds lastig vallen met ‘moet je niet nog wat verder typen?’. Mijn vader ben ik dankbaar voor het mij ertoe aanzetten om mijn scriptie eerder dan zijn doctoraat afgewerkt te krijgen, en voor het mij wijzen op het essentiële verschil tussen *p.* (bladzijde) en *pp.* (bladzijden). Tot slot bedank ik Frank voor de grafische hulp.

Inhoudsopgave

INLEIDING.....	5
DEEL I: SIMON VAN DER STEL.....	8
Zo vader zo zoon.....	9
Amsterdam.....	11
Simon van der Stel aan de Kaap.....	14
Simon van der Stel en de VOC.....	19
<i>Superieuren.....</i>	<i>19</i>
<i>Ondergeschikten.....</i>	<i>24</i>
DEEL II: TERRITORIALE EXPANSIE ONDER SIMON VAN DER STEL.....	28
Eerste verkenningen.....	30
De eerste expansiefase; de Kaapkolonie voorbij de Kaap.....	35
Stellenbosch.....	36
<i>Lokaal bestuur.....</i>	<i>40</i>
<i>Landbouw.....</i>	<i>43</i>
<i>Religie en onderwijs.....</i>	<i>47</i>
Drakenstein.....	49
<i>Lokaal bestuur.....</i>	<i>52</i>
<i>Landbouw.....</i>	<i>53</i>
<i>Religie en onderwijs.....</i>	<i>56</i>
Buitenposten.....	58
<i>De Cuijlen.....</i>	<i>58</i>
<i>De Klapmuts.....</i>	<i>61</i>
<i>Overige buitenposten gesticht onder van der Stel.....</i>	<i>62</i>
<i>Overige buitenposten gesticht vóór van der Stel.....</i>	<i>62</i>
DEEL III: FACTOREN VAN BELANG BIJ DE UITBREIDING.....	66
Demografische uitbreiding.....	67
De uitbreiding van de Kaapkolonie; een contact tussen twee culturen.....	72
De vrijburgers.....	74

De Khoikhoi.....	73
<i>De Khoikhoi als handelspartner</i>	73
<i>De landbouwkolonie en de desintegratie van de Khoikhoi-maatschappij</i>	75
 DEEL IV: SIMON VAN DER STEL EN DE UITBREIDING VAN DE KAAPKOLONIE	83
Simon van der Stel als motor in de uitbreiding	85
Inspectietochten en expedities.....	86
<i>Inspectietochten</i>	84
<i>Tocht naar Namaqualand</i>	87
Houding tegenover de vrijburgers.....	97
Positieve houding in de praktijk.....	99
Simon van der Stel als radertje in de uitbreiding	101
De uitbreiding van de Kaapkolonie; een van hogerhand gestuurd proces?	101
De Commissarissen.....	101
<i>Adriaan van Reede</i>	103
<i>Rijckloff van Goens sr.</i>	106
<i>J. Vosch</i>	108
<i>Sibrand Abbema</i>	108
Heren XVII.....	110
De eerste “Afrikaners”	111
Conclusie.....	112
 BIJLAGEN	113
 BIBLIOGRAFIE	117

Figuren en tabellen

Figuren

Fig. 1: Simon van der Stel.....	9
Fig. 2: De Kaapkolonie onder Simon van der Stel.....	29
Fig. 3: De Khoikhoi vóór de aankomst van de kolonisten.....	31
Fig. 4: Het fort en omgeving, 1688-1700.....	35
Fig. 5: Stellenbosch, 1688-1700.....	40
Fig. 6: Drakenstein ca. 1700.....	49
Fig. 7: De Koperbergen.....	95
Fig. 8: Adriaan van Reede.....	103

Tabellen

Tabel 1: Landbouwproductie aan de Kaap in 1700.....	55
Tabel 2: Aantal vrijburgers in de Kaapkolonie per district.....	71

Inleiding

Negen maanden en ca. 20.000 kilometer; dit is de tijd en afstand die de heenvloot van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) jaarlijks moest afleggen van haar thuishavens tot de handelsposten in Oost-Indië¹. De enige plaats waar de vloten op deze lange reis normaal gezien een tussenstop maakten was aan de Kaap de Goede Hoop, aan de uiterste zuidwestpunt van Afrika. Hier stichtte de VOC in het jaar 1652 een verversingsstation voor de schepen. De bemanning kreeg er de gelegenheid om uit te rusten van het eerste deel van de reis en nieuwe krachten op te doen voor het tweede deel. Wie ziek was geworden werd er in het hospitaal verzorgd. Daarnaast konden de schepen er nieuwe proviand inslaan en waar nodig gerepareerd worden.

Hoewel de Kaapkolonie aanvankelijk dus enkel gesticht werd als verversingsstation, is ze uiteindelijk uitgegroeid tot een ware bevolkingsnederzetting die steeds verder het binnenland in reikte. Deze uitbreiding, die liep vanaf het ontstaan van de kolonie in 1652 tot diep in de 19^{de} eeuw, wordt gekenmerkt door periodes van grote expansie, gevolgd door periodes van relatieve stagnatie. In mijn scriptie is het nu de bedoeling om de eerste periode van grote expansie in het laatste kwart van de 17^{de} eeuw nader te bestuderen. Merkwaardig genoeg is er tot op heden geen enkele studie verschenen die het expansieproces van de Nederlandse Kaapkolonie grondig onderzoekt. Pas vanaf de periode van de zogenaamde Grote Trek begint men, voornamelijk vanuit Britse hoek, aandacht te besteden aan de wijze waarop de uitbreiding in haar totaliteit verliep. Voor de 17^{de} en 18^{de} eeuw moeten we het doen met studies die de geschiedenis van één bepaalde nederzetting behandelen, dit zeer vaak met een sterk chauvinistische ondertoon. Werken als *Drakenstein: a valley with a place in history* en *Paarlvallei, 1687-1987* vormen hier een mooi voorbeeld van². Ik hoop met deze scriptie dan ook een eerste mogelijke aanzet te kunnen geven naar een meer omvattend onderzoek dat de uitbreiding van de Nederlandse Kaapkolonie in haar totaliteit en in al haar aspecten omvat.

Gedurende het laatste kwart van de 17^{de} eeuw verschenen er in sneltempo nieuwe nederzettingen en buitenposten in het Kaapse landschap. Deze fase nam een aanvang in 1679 met de stichting van Stellenbosch, een dorpje een 100-tal kilometer ten westen van Kaapstad.

¹ De retourvloot deed er weliswaar minder lang over, maar was toch nog steeds 6 tot 7 maanden onderweg.

² Hefer, W.J., *Drakenstein: a valley with a place in History*, Kaapstad, 1976 en Oberholster, A.G., *Paarlvallei, 1687-1987*, Pretoria, 1987.

Stellenbosch was de eerste echte bevolkingskern die gesticht werd sinds het ontstaan van Kaapstad in 1652. Deze gebeurtenis vormt dus zowel een belangrijke praktische als symbolische stap in de geleidelijke kolonisatie van het binnenland. Enkele jaren later, in 1687, zouden de eerste kolonisten zich in Drakenstein vestigen, de derde volwaardige nederzetting in de kolonie. In de periode hiertussen komen ook een heel aantal kleinere posten voor het eerst in de bronnen voor.

Niet toevallig zagen al deze nederzettingen het licht tijdens het bestuur van Simon van der Stel, de zevende Commandeur van de Kaapkolonie. Van der Stel voerde het hoogste bewind aan de Kaap van 1679 tot 1699, en was daarmee één van de langst regerende commandeurs in de Kaapse geschiedenis. Zijn energieke optreden en doortastendheid zorgden ervoor dat hij een belangrijke stempel gedrukt heeft op de Kaapse maatschappij. Zo was hij de eerste bewindhebber die er in slaagde om zowel de eigen bevolking als de schepen van voldoende proviand te voorzien en kon hij het financiële verlies dat de kolonie elk jaar opnieuw opliep tot een minimum beperken.

Ook en vooral wil ik in deze scriptie aantonen dat hij een cruciale rol heeft gespeeld bij het hierboven geschetste expansieproces. Hoewel het belang van Simon van der Stel bij de uitbreiding van de kolonie dikwijls wel indirect uit de bestaande literatuur afgeleid kan worden, is er nog nooit bewust en uitvoerig onderzoek naar gedaan³. Enkel in het geval van Stellenbosch wordt de verbondenheid tussen van der Stel en deze nederzetting, een verbondenheid die alleen uit de naam al kan worden afgeleid, met zoveel woorden erkend. Doorheen zijn hele regeerperiode had hij immers steeds veel aandacht voor dit dorp en waakte hij er persoonlijk over dat Stellenbosch een bloeiende nederzetting werd en bleef. Zijn uitbreidingsplannen bleven echter niet beperkt tot deze ene nederzetting. Ook bij de oprichting van vele andere nederzettingen had zijn persoonlijk initiatief, zoals ik zal aantonen, een grote invloed.

Om nu deze eerste grote expansiefase en het belang dat de persoonlijke inbreng van Simon van der Stel hierbij had te onderzoeken, heb ik deze studie in drie delen opgesplitst. Het eerste deel bestaat uit een bibliografie over de figuur Simon van der Stel. Dit gedeelte moet ons helpen om inzicht te krijgen in de persoonlijkheid van de Commandeur en kan eventueel reeds enkele aanwijzingen aanreiken voor het beantwoorden van de uiteindelijke vraagstelling van deze scriptie. In het tweede deel zal ik de nederzettingen die onder Simon van der Stel het

³ Hierbij denk ik in de eerste plaats aan Boëseken, AJ, *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad, 1964.

licht zagen stuk voor stuk bespreken. Hierbij zal ik uiteraard meer aandacht besteden aan de grotere bevolkingskernen Stellenbosch en Drakenstein. In het derde deel zal ik aandacht besteden aan een aantal factoren die nauw verbonden zijn met de territoriale expansie van de kolonie. Het zou immers onjuist zijn deze louter als een op zichzelf staand gegeven te zien. Zoals we zullen zien gaat een uitbreiding in de ruimte namelijk steeds gepaard met een uitbreiding op economisch en demografisch niveau. Ook de bevolkingsgroepen die in dit uitbreidingsproces centraal stonden, zullen in dit deel uitvoerig besproken worden. Hierbij belicht ik met de Nederlandse landbouwer-vrijburgers eerst de groep die de kolonisatie verpersoonlijkte. Daarna komt de plaatselijke bevolking die de kolonisatie onderging, met name de Khoikhoi, aan bod. In het vierde en concluderend deel ga ik dan op zoek naar een antwoord op de vraag die in deze scriptie centraal staat, namelijk “in hoeverre is de uitbreiding van de Kaapkolonie aan Simon van der Stel te danken?”. Hierbij zet ik eerst alle argumenten op een rij die van der Stel inderdaad een centrale rol in de uitbreiding toedichten. Deze argumenten bevinden zich vooral op het niveau van de persoonlijke ijver en interesse van de Commandeur. Daarna ga ik over tot de argumenten die de plaats van Simon van der Stel in het uitbreidingsproces zouden kunnen minimaliseren. Hierbij denk ik in de eerste plaats aan de invloed van hogerhand. Daarnaast zal ik proberen aantonen dat ook de omstandigheden de expansie gunstig gezind waren. Uiteindelijk ga ik over tot de conclusie die, zoals in de loop van deze studie zal blijken, niet anders dan genuanceerd kan zijn.

DEEL I. Simon van der Stel⁴

⁴ Böeseken, A.J., *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad, 1964.

Zo vader zo zoon

Simon van der Stel werd geboren op 14 oktober 1639 als zoon van Adriaen van der Stel en Maria Lievens. Zijn vader was lid van een welgestelde Nederlandse familie uit Dordrecht. Adriaen wou zijn geluk echter elders gaan beproeven en vertrok reeds op achttienjarige leeftijd op het schip *De Star* naar Batavia. Hij zou nooit meer naar zijn vaderland terugkeren. Aanvankelijk werkte hij in dienst van de pas gestichte Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), maar na enkele jaren vestigde hij zich als vrijburger in Batavia. Tijdens deze periode gingen de zaken hem blijkbaar voor de wind, want al snel kon hij een eigen zeilschip kopen en knoopte hij voor eigen rekening handelsbetrekkingen aan



Fig.1: Simon van der Stel

binnen de Aziatische ruimte. Aan deze voorspoed kwam in 1635 evenwel plots een einde toen zijn schip schipbreuk leed voor de kusten van het huidige Myanmar. Samen met de overlevende bemanning werd Adriaen door de koning van Siring⁵ gevangen genomen, maar dankzij de bemiddeling van de gouverneur van Coromandel, Maerten Ysbrantsen, verkregen ze opnieuw hun vrijheid.

Toen Adriaen terug in Batavia aankwam trouwde hij in 1639 met Maria Lievens, de dochter van kapitein Hendrik Lievens en een inlandse vrouw. Waarschijnlijk als gevolg van het verlies van zijn schip besloot hij om opnieuw in dienst van de VOC te treden. Na het gedwongen ontslag van het hoofd van de Nederlandse nederzetting op Mauritius, Cornelis Gooyer, was de Raad van Indië net op zoek naar een geschikte plaatsvervanger. Adriaen had tijdens zijn vrijburgerschap met zijn succesvolle handelsactiviteiten bewezen dat hij over voldoende organisatietalent en zelfstandigheid beschikte, en leek dus de geknipte persoon om Goyer op te volgen. Samen met zijn hoogzwangere vrouw scheepte hij zich in op het schip *Cappel* en op 8 november 1639 bereikten ze Mauritius. Hun oudste kind, Simon van der Stel, werd dus op zee geboren.

Op Mauritius zette Adriaen zich onmiddellijk aan het werk om de orde, die na het ontslag van zijn voorgangers zoek was, te herstellen en de instructies van de Raad van Indië uit te voeren. Zo liet hij zijn garnizoen, dat van 25 man uitgebreid werd tot 80 man, een nieuw fort bouwen en liet hij grote ladingen amber en ebbenhout inschepen naar Batavia. Ook zond hij de eerste

⁵ Een koninkrijk grotendeels gelegen in het huidige Thailand.

slavenexpedities uit naar het naburige Madagaskar, waar hij in 1642 een factorij stichtte in de baai van Antongil. Toch had hij op zijn afgelegen eiland ook met veel moeilijkheden en tegenslagen te kampen. Voortdurend werd er binnen het garnizoen geklaagd over het harde werk in primitieve omstandigheden. Velen werden ziek en stierven wegens de beperkte voorzieningen. Stormen en ratten deden al zijn pogingen tot het telen van rijst, indigo en suikerriet teniet⁶. In 1642 zond hij de Raad van Indië dan ook een verzoek tot overplaatsing naar een aangename post. De Bataafse overheid, tevreden over zijn goede prestaties, was echter niet onmiddellijk bereid om hierop in te gaan. Dit waren dus de omstandigheden waarin de jonge Simon de eerste jaren van zijn leven doorbracht. Toen hij 5 jaar oud was, in 1644, werd het eiland getroffen door een zware orkaan, met een niet te overziene schade als gevolg. Nogmaals vroeg Adriaen met aandrang om zijn overplaatsing. In 1645 ging de Raad van Indië hier dan toch op in en kreeg hij eindelijk de toestemming om met zijn gezin naar Batavia terug te keren.

In Batavia aangekomen werd Simon op 3 januari 1646 samen met zijn zus Maria in de pas gebouwde Kruiskerk gedoopt. Zes weken later werd zijn jongste zusje Adriana geboren. Maar lang kon de familie van der Stel niet genieten van de goed uitgebouwde voorzieningen van de stad en het gevoel van beschaving dat Batavia bood. Na een kortstondig verblijf van enkele maanden stuurde de Raad van Indië Adriaen namelijk naar Ceylon, waar de VOC op dat ogenblik volop in de strijd tegen de Portugezen verwickeld was. Deze strijd had een aanvang genomen in 1638, toen Radja Singa, de heerser van het gebied dat nog niet door Portugal veroverd was, de hulp van de VOC inriep om de Portugezen te verdrijven. Na jaren van gezamenlijke strijd was de gezaghebber van de VOC op Ceylon, Nicolaes Overschie, echter zo onverstandig geweest om vier van de strijdolifanten van Radja Singa gevangen te nemen, en daarom had deze zich nu tegen hen gekeerd. Midden in de chaos die hier het gevolg van was kwamen Adriaen en zijn gezin begin mei 1646 op Ceylon aan. Een week later werd hij er met een legertje van 143 soldaten op uit gestuurd om het Nederlandse garnizoen in Pannara, dat door Radja Singa belegerd werd, te ontzetten. Na een vruchteloze poging om Pannara te bereiken zag Adriaen zich genoodzaakt met lege handen terug te keren naar Negombo. Op deze terugtocht werd hij echter door Radja Singa aangevallen en gevangen genomen. Kort daarop mocht het belegerde garnizoen van Pannara zijn op een stok gespietste hoofd aanschouwen.

⁶ Moree, P.J., *A concise history of Dutch Mauritius 1598-1711: a fruitful and healthy land*, Londen, 1998, pp. 28-35.

Dit korte overzicht van de levensloop van vader van der Stel maakt duidelijk dat de kinderjaren van Simon zeer bewogen moeten zijn geweest. Op zijn jonge leeftijd had hij al meer landen en culturen gezien dan de meeste van zijn tijdgenoten. Nooit woonde zijn gezin langer dan enkele jaren op dezelfde plaats, en van vele van de plaatsen waar ze een tijd doorbrachten mag men aannemen dat ze allesbehalve kindvriendelijk waren. Veel geborgenheid konden het door oorlog geteisterde Ceylon en de primitieve levensomstandigheden op Mauritius immers moeilijk bieden. Na de schokkende dood van haar man keerde Maria Lievens met haar drie kinderen naar Batavia terug. Hier zou ze in 1648 hertrouwen met kapitein Hendrik van Gent. Wat er in deze periode met Simon van der Stel gebeurde is niet bekend. Mogelijk werd hij na het tweede huwelijk van zijn moeder ingeschreven aan de school voor weeskinderen. Zijn naam duikt pas weer op in 1659, toen hij van de Raad van Indië de toestemming kreeg om met de volgende retourvloot naar de Nederlandse Republiek te vertrekken.

Amsterdam

Tijdens zijn reis naar de Nederlanden deed hij in maart 1660 ook de Kaap de Goede Hoop aan. Vermoedelijk deed de nederzetting die Jan van Riebeeck daar acht jaar eerder gesticht had hem sterk aan Mauritius herinneren. Het garnizoen en de 100 vrijburgers die er woonden leefden immers in net zulke primitieve en ongeriefelijke omstandigheden als hijzelf in de eerste jaren van zijn leven ervaren had. Achttien van de vrijburgers maakten dan ook van de gelegenheid gebruik om met dezelfde vloot de kolonie te ontvluchten. Toch moet iets Simon bij dit bezoek hebben aangegrepen, anders zou hij er later niet uit eigen beweging naar teruggekeerd zijn. Mogelijk deden de zware inspanningen die van Riebeeck leverde hem denken aan het ideaalbeeld dat hij van zijn eigen vader meedroeg.

Toen Simon in het land van zijn voorouders aankwam was hij 20 jaar oud. Met wat hij zich de eerste jaren na zijn aankomst bezighield is niet bekend. In oktober 1663 duikt zijn naam uiteindelijk opnieuw op, wanneer hij met Johanna Jacoba Six in het huwelijk trad. Het jonge koppel nam zijn intrek in een huis op de Fluweleburgwal in Haarlem. In 1664 werd hun oudste zoon Willem Adriaan gedoopt. Een jaar later volgde hun tweede zoon Adriaan, en in 1667 verwelkomde het koppel hun eerste dochter Catharina. Hierna verhuisde Simon met zijn gezin naar Amsterdam, waar zijn vierde kind Frans vermoedelijk in het jaar 1669 geboren werd. Het daaropvolgende jaar kreeg het koppel ook een vijfde kind, Hendrik genaamd, en 16 maanden later volgde hun jongste zoon Cornelis.

Hoewel het gezin van der Stel dus met een groot aantal kinderen gezegend werd, verliep de relatie tussen Simon en zijn vrouw Johanna waarschijnlijk toch niet op rozen. Dit blijkt ondermeer uit een dagvaarding van Simon van der Stel tegen zijn schoonmoeder Catharina Hinlopen. Deze had namelijk het gerucht verspreid dat Simon met zijn vrouw *seer qualijck soude leven, dezelve ter aerde werpen, slaen, schoppen en stooten, mitsgaders een bloot mes op de keel setten ende anderszins onfatsoenlijck bejegenen ende tracteren ende dat alle hetzelve uw geinsinueerde soude zijn geseijt door Geesje, eene van sijn insinuants dienstmaechden*⁷. Hoewel de betrouwbaarheid en de bedoeling van deze beschuldiging in vraag kan worden gesteld lijkt het toch onaannemelijk dat dit alles totaal uit de lucht gegrepen was. Ook het feit dat niet zijn vrouw Johanna, maar diens jongere zuster Cornelia Six hem naar de Kaap zou vergezellen wijst er op dat hun huwelijk niet veel meer voorstelde.

Verder droeg ook de oorlog tegen Frankrijk en Engeland er vermoedelijk toe bij dat Simon en Johanna steeds meer van elkaar vervreemdden. Na de vrijwel gelijktijdige oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk in het voorjaar van 1672 verkeerde de Republiek in een grote crisis. Toen ook de bisschop van Munster zich in de strijd mengde waren de Noordelijke Nederlanden langs alle kanten door vijanden omringd. In de provincies die nog stand hielden werden in allerijl burgermilities opgericht. Ook Simon van der Stel moest zijn bijdrage leveren en werd in 1672 aangesteld als kapitein van een compagnie voetknechten van de stad Amsterdam. Met deze compagnie lag hij ondermeer in Muiden en Nieuwenhuizen ingekwartierd. Zijn diensten voor het vaderland hadden dus als gevolg dat hij vaak voor lange periodes zijn gezin moest achterlaten. Vanaf 1677 komt de titel kapitein niet langer voor in de bronnen. Vermoedelijk was zijn militie toen reeds ontbonden en had hij zijn plaats onder de burgerbevolking weer ingenomen.

Hoe Simon van der Stel zijn gezin in vredestijd onderhield is niet helemaal duidelijk. Uit een volmacht die hij in 1674 aan zijn vrouw gaf blijkt wel dat hij iets van het zakentalent van zijn vader geërfd had. In deze volmacht wordt namelijk een beschrijving gegeven van een hele reeks gronden, huizen, rentebrieven en obligaties waar de familie van der Stel inkomsten uit ontving. Een ander document, de zogenaamde “cohier van de 200^{ste} penning” gaf het belastbare vermogen van Simon als f 27.420 aan. Waar Simon van der Stel zich zo al mee bezig hield kunnen we bijvoorbeeld afleiden uit een contract dat hij in 1671 met een zekere Johannes van Reede afsloot.

In dit contract verbond van Reede er zich toe om voor een periode van acht jaar de

⁷ Gem Arch. Amsterdam: *Notariële Archieven*, 2299, p. 80, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 20.

wijngaarden van Simon van der Stel te Muiderberg te onderhouden en de druiven tot wijn te persen. In ruil zou hij elk jaar de helft van de opbrengst krijgen. Verder zouden Simon en van Reede elk de helft van de kosten voor het gereedschap, het aanplanten van de wijnstokken en het persen van de wijn dragen. Tot slot kreeg van Reede ook de toestemming om op eigen initiatief een perceel braakgrond tot wijngaard om te vormen. Ook hierbij zou hij evenwel de helft van de winst aan Simon van der Stel moeten afstaan. Dit contract maakt duidelijk dat Simon dus ook voor zijn aankomst aan de Kaap reeds een grote voorliefde had voor het produceren van wijn.

Na de vrede van Nijmegen in 1678 zou er voor de Republiek weer een rustige periode aanbreken. Ook de VOC kon haar normale werkzaamheden weer ongestoord verder zetten. Zo was het voor de Heren XVII bijvoorbeeld dringend tijd om een plaatsvervanger te zoeken voor Joan Bax, de aftredende gouverneur van de VOC-nederzetting aan Kaap de Goede Hoop. De bewindhebbers van de VOC gaven enkele ambtenaren de opdracht om nog voor de winter van het jaar 1678 een geschikte opvolger te vinden, maar deze zoektocht leverde niets op. Uiteindelijk zouden de Heren XVII op 18 maart 1679 besluiten om Simon van der Stel als Commandeur naar de Kaap te sturen⁸. Aangezien Simons vader zijn leven gegeven had voor de Compagnie en Simon zelf een aangetrouwde band had met de gekende Amsterdamse familie Six leek hij de ideale kandidaat. Bovendien was hij net als aftredend gouverneur Bax verwant aan de families Hinlopen en Oetgens van Waveren⁹. Een maand na zijn aanstelling scheepte Simon zich samen met zijn kinderen en schoonzuster Cornelia in op het schip *Vrije Zee*. Zijn vrouw Johanna bleef alleen in Amsterdam achter. Ook hij zou net als zijn vader nooit meer naar de Republiek terugkeren.

Waarom Simon zo plots besloten had om naar de Kaap te gaan is niet echt duidelijk. Mogelijk werden de Nederlanden hem te eng en verlangde hij terug naar het avontuur en de opwindende van zijn jeugdjaren. Alleszins staat het vast dat Simon gedurende zijn verblijf in de Nederlanden enkele vaardigheden geleerd had die goed zouden helpen bij het vervullen van zijn taak aan de Kaap. Als zakenman was hij gewoon een vrij aanzienlijk vermogen te beheren en als soldaat had hij geleerd om leiding te geven en te bevelen. Ook zijn kennis over wingerden en wijn zou hem aan de Kaap goed van pas komen.

⁸ Nu ook voor de Kaap het oorlogsgevaar geweken was werd de status van hoogste gezagvoerder aan de Kaap verlaagd van gouverneur naar Commandeur.

⁹ Simons schoonmoeder Catharina Hinlopen was de dochter van een zekere Frans Hinlopen en Cornelia Oetgens van Waveren.

Simon van der Stel aan de Kaap

Twee dagen voor zijn veertigste verjaardag bereikte Simon van der Stel het land waarover hij bijna twintig jaar het bewind zou voeren. In afwachting van de bouw van een nieuwe gouverneurswoning binnen het pas afgewerkte kasteel nam hij samen met zijn kinderen en schoonzuster voorlopig zijn intrek in de oude woning van Joan Bax buiten de kasteelmuren. In een brief aan de Heren XVII merkte hij evenwel op dat het *sijnes oordeel weynig past dat een opperhoofd buijten de veste resideert*¹⁰. Hij vraagt hen dan ook de toestemming om onmiddellijk te mogen beginnen met de bouw van een nieuwe woning binnen de kasteelmuren. Enkele maanden later volgde een positief antwoord uit Amsterdam: *Wij authoriseren UE. bij desen tot het bouwen van een beknopte wooningh voor den Commandeur binnen het Casteel, te weten soo de huysing daertoe gedestineert en geappropriert te bekrompen soude wesen*¹¹. Al voor dit antwoord de Kaap bereikte had Simon zich evenwel een plaats binnen het kasteel weten aan te schaffen. Het vertrek van kapitein Dirck Jansz Smiendt naar Nederland had namelijk meer woonruimte binnen de kasteelmuren gecreëerd.

Overigens zouden de plannen van Simon van der Stel voor de bouw van een nieuw gouverneurshuis in maart 1681 gedwarsboomd worden door een rapport van de bezoekende Commissaris Rijckloff van Goens jr¹². Hoewel de Heren XVII hem hiervoor de toestemming gegeven hadden, was van Goens ervan overtuigd dat de VOC veel meer gediend was met de bouw van nieuwe pakhuizen dan met de bouw van een nieuwe Commandeurswoning. *Aangezien de presente wooninge van den Commandeur van een ruijmen omtreck en met drie verdiepingen versien is*, moest deze in zijn ogen zeker volstaan om het gezin van der Stel te huisvesten¹³.

Zo gemakkelijk liet Simon zijn verlangens echter niet varen, want toen Commissaris Hendrik Adriaan van Reede in 1685 de Kaap bezocht zou hij bij hem een welwillend oor vinden om zijn plannen alsnog ten uitvoer te brengen. Van Reede had hem namelijk de toestemming gegeven om binnen het kasteel een afsnijding op te richten die het kasteel in twee zou verdelen en waarbinnen zowel nieuwe pakhuizen als een huis voor de gouverneur gebouwd

¹⁰ KA, Colonial Archives (C.) 499, deel I: *Uitgezonden Brieven (Uitg. Br.)*, 1679-1681, pp. 399-400, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, pp. 40-41.

¹¹ AR 's-Gravenhage, Kol. Arch. 458: *Brieven van Heren XVII tot 1681*, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 41.

¹² Aangezien de Kaap een vaste tussenstop vormde voor schepen die naar en van het oosten voeren werd de kolonie regelmatig bezocht door hoogwaardigheidsbekleders van de VOC. Tijdens hun verblijf aan de Kaap maakten vele van hen van de gelegenheid gebruik om een inspectierapport over de situatie in de kolonie te schrijven. Vermits de meeste van deze functionarissen een hogere rang hadden dan de Commandeur van de Kaap was deze bovendien genoodzaakt om hun instructies op te volgen.

¹³ Böeseken, A.J. (red.), *S.A. Argiefstukke. Belangrike Kaapse dokumente I: Memoriën en Instructiën, 1657-1699*, Kaapstad, 1966, p. 153.

zouden kunnen worden. Simon van der Stel maakte onmiddellijk gebruik van deze toestemming en liet zijn oude woning afbreken. Twee jaar later, op 13 mei 1687, begon men met *het leggen van den grondslag uwes Ho.Edls. geprojecteerde huijs hier ten Castele*¹⁴. De werken vorderden langzaam maar zeker, en in mei 1695 was de nieuwe gouverneurswoning, voortaan bekend onder de naam “nieuwe kat”, eindelijk voltooid.

Lang voor deze persoonlijke droom in vervulling ging zou Simon echter zijn eerste grote klap te verwerken krijgen. Na twee weken met hoge koorts in bed gelegen te hebben overleed Cornelia Six op 21 mei 1681. Drie dagen later werd ze begraven. Het is zeer aannemelijk dat haar dood een grote schok in het gezin teweeg gebracht. Simons kinderen verloren hun tante die de rol van hun moeder had overgenomen. Simon zelf zou voortaan niet meer op haar kunnen rekenen voor de opvoeding van de kinderen.

Spoedig zou Simon deze opvoeding overigens een nieuwe wending geven. Voor zijn oudste zonen was immers het moment aangebroken om zich net als hun vader in dienst te stellen van de kolonie. Willem Adriaan werd eerst als assistent en daarna als dispensier aangesteld. Het jaar daarop werd hij tot boekhouder en kassier bevorderd. Zijn vacante plaats werd steeds ingenomen door Simons tweede zoon Adriaan. Enkele jaren later werd Frans als “adelborst van de pen” in dienst genomen. Ook dit was echter niet naar de zin van de Commissarissen die de Kaap aandeden. In 1684 besloot een commissie van hoge functionarissen, gekend onder de naam Haagse Besoigne, dat het ambt van dispensier niet door een zoon van de Commandeur mocht bekleed worden. Eveneens was men van oordeel dat Frans als vijftienjarige veel te jong was om de pen te hanteren. Wanneer de heren XVII later in het jaar kennis namen van het rapport van de Haagse Besoigne deelden zij hun mening. In een brief aan van der Stel deelden ze hem dan ook mee dat ze *niet en connen voor goet keuren dat sijne drie soonen, d' eene genietende f30 ter maent, als boeckhouder sijnde [...] , de tweede f24 ter maent als assistent ende de derde f12 als adelborst van de pen, sijne een geinventeerde naem, en buijten des noch maer een kint off cleijne jongen*¹⁵.

Simon van der Stel zag zich dan ook genoodzaakt om een andere bestemming voor zijn zonen te zoeken. Adriaan werd van het ambt van dispensier ontslagen en kreeg zoveel land als hij zou kunnen bebouwen om zich als vrijburger te vestigen. Blijkbaar beviel het leven op het platteland hem evenwel niet echt, want in 1685 zou zijn naam weer als assistent in de bronnen opduiken. Het jaar daarop werd hij als diaken aangesteld, maar in 1687 vertrok hij uiteindelijk

¹⁴ C. 501, deel I: *Uitg. Br., 1685-1687*, p. 811, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 51.

¹⁵ C. 415, deel III: *Inkomende Brieven (Ink. Br.)*, 1682-1684, pp. 948-949, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 46.

naar Batavia, waar hij 10 jaar later lid van de Raad van Indië zou worden.

Ook Frans werd van zijn ambt ontslagen en vestigde zich als vrijburger in de kolonie. Tijdens het bewind van zijn broer Willem Adriaan zou hij uitgroeien tot één van de meest gehate personen aan de Kaap. Zijn wrede en autoritaire gedrag leverde hem al vlug de bijnaam Don Francisco op. In 1707 werd hij door de Heren XVII levenslang uit alle gebieden van de VOC verbannen.

Zijn oudste zoon Willem Adriaan vertrok eind 1684 naar Europa om zijn studies verder te zetten. Hier zou hij in het huwelijk treden met Maria Hase, de dochter van een gewezen directeur van Perzië en Bengalen. Als lid van de schepenbank van Amsterdam nam hij een eervolle plaats in de samenleving in. Ook op financieel gebied was hij een welstellend man. Dit blijkt uit een notariële akte uit 1698, waarin zijn vermogen op f 47.419 geschat werd. Toch zou ook Willem Adriaan, net als zijn vader 20 jaar eerder, de Republiek achterlaten.

Na bijna 20 jaar als gezaghebber aan de Kaap dienst te hebben gedaan zou Simon van der Stel in een brief van 15 november 1696 de Heren XVII om zijn ontslag vragen. Op 27 december 1697 volgde het antwoord: Na het aangevraagde ontslag van gouverneur Simon van der Stel *hebben wij in desselfs plaats weder in deselve qualiteit en tractement aengesteld desselfs soon, Willem Adriaan van der Stell, sijnde oud schepen der stad Amsterdam*¹⁶. Spijtig genoeg weten we weinig over de precieze aanleiding of reden van het ontslag van Simon van der Stel. De brief van 15 november is namelijk maar in enkele fragmenten bewaard gebleven. Dat het ontslag echter niet oneervol was blijkt uit de laatste brief die hij als gouverneur op 7 februari 1699 aan de Heren XVII zou richten. Hierin schreef hij dat hij *op sijn gedaen versoeck in 't vaderland bij Haer Ed. Hoogh Agtbr. op het honnorabelste van sijne chargies tot noch toe bedient, was ontslagen*¹⁷.

Willem Adriaan was 34 jaar oud toen hij in 1698 het ambt van gouverneur aangeboden kreeg. Samen met zijn vrouw Maria Hase en zijn kinderen scheepste hij zich op 22 september van dit jaar op de *Stad Ceulen* te Texel in, en op 23 januari 1699 werd hij door Simon van der Stel aan de Kaap verwelkomd. Drie weken later zou hij het bewind van zijn 59-jarige vader overnemen. Dat Willem Adriaan evenwel niet bereid was om de luxueuze levensstijl die hij in de Republiek gewend was op te geven blijkt uit de talrijke bestellingen die hij in de

¹⁶ Kol. Arch. 461: *Brieven van de Vergadering van 17 naar Indiën, 1692-1700*, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 155.

¹⁷ C. 506: *Uitg. Br., 1699-1700*, p. 17, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 155.

Nederlanden plaatste. Zo liet hij ondermeer verscheidene boeken, dure pruiken, muziekinstrumenten, poederdozen en zelfs een nachtkijker, alles samen goed voor verschillende duizenden gulden, uit de Republiek overbrengen. Zijn grote levenswerk was echter zijn enorme landgoed, Vergelegen genaamd. Dit landgoed, dat overigens nog steeds bestaat, was gelegen in Hottentots-Holland, langs de weg naar Vishoek, en werd hem op 1 februari 1700 door de bezoekende Commissaris Wouter Valckenier toegewezen. Vooreerst blonk Vergelegen uit door zijn enorme afmetingen. Over de precieze omvang bestaat evenwel geen duidelijkheid. Aanvankelijk had Willem Adriaan van Wouter Valckenier 400 morgen¹⁸ gekregen, maar al vlug breidde hij zijn landgoed uit tot vermoedelijk een paar duizend morgen, of tientallen keren de grootte van een normaal landgoed. Ook de opbrengstcijfers geven een duidelijk beeld van de omvang van het domein. Wat de wijnproductie betreft had Willem Adriaan tussen de 200.000 en 400.000 wijnstokken laten aanplanten goed voor 300 tot 400 wijnvaten per jaar. Ook de graanproductie op Vergelegen kende een groot succes. Volgens een opgaaf van het jaar 1705-1706 had de gouverneur niet minder dan 1100 mud¹⁹ koren geoogst, goed voor een kwart van de totale korenproductie in de kolonie. Om deze resultaten te bereiken moest Willem Adriaan natuurlijk over een groot aantal arbeidskrachten beschikken. Zelf gaf hij toe dat hij meer dan 200 slaven op het landgoed liet werken, waarvan een vijftigtal in het bezit van de Compagnie waren.

Aan deze weelde zou echter spoedig een einde komen. Onder de vrijburgers ontstond een steeds grotere ontevredenheid als gevolg van de oneerlijke concurrentie. Willem Adriaan en de andere hoge VOC-ambtenaren kondigden immers steeds verregaandere maatregelen en besluiten af die de eigen belangen behartigden en de rechten van de vrijburgers beknotten. In 1706 zou een groep vrijburgers na veel discussie en tegenwerking van Willem Adriaan uiteindelijk een gezamenlijke brief schrijven naar de Heren XVII waarin ze uitvoerig hun klachten uit de doeken deden en alle wanpraktijken aan het licht probeerden te brengen. Toen Willem Adriaan er niet in slaagde zich degelijk voor deze aantijgingen te verantwoorden volgde een duidelijk en streng antwoord vanuit de Nederlanden. De gouverneur en de hoogste ambtenaren werden ontslagen en kregen het bevel zo snel mogelijk naar hun vaderland terug te keren.

Na zijn ontslag als gouverneur in 1699 zou Simon zich terugtrekken op zijn landgoed Constantia waar hij de rest van zijn leven aan de landbouw zou wijden (zie Fig. 4 op p. 35).

¹⁸ 1 morgen komt ongeveer overeen met 1 hectare.

¹⁹ Één mud is ongeveer gelijk aan één hectoliter.

Constantia had hij in 1685 gekregen van Commissaris Hendrik Adriaan van Reede *angemerkt de goede en trouwe diensten van den Heer Simon van der Stel, Commandeur alhier, en d'E. Comp. omtrent den landbouw bewezen en om desselfs soo heijlsamen ijver*²⁰. Het domein bevond zich een tiental kilometers ten zuiden van Kaapstad en had een omvang van 891 morgen, een oppervlakte die echter spoedig zou toenemen door de opkoop van naburige gronden.²¹ Onmiddellijk nadat hij het landgoed toegewezen kreeg startte Simon met de bouw van zijn huis. Hiertoe had hij het jaar ervoor namelijk al f 10.000 van zijn zoon Willem Adriaan geleend. Ook begon hij stelselmatig met de aanplanting van allerlei bomensoorten. Hierdoor telde het landgoed in 1695 reeds 8401 bomen, waaronder 26 kastanjabomen, 63 perzikkbomen, 140 perenbomen, 154 citroenbomen en nog veel meer. Het belangrijkste product van het domein was echter de tot in Europa geroemde Constantia-wijn. Een verslag van 1705, waarin niet minder dan 12 verschillende druifvariëteiten beschreven worden, geeft aan hoe professioneel Simon zich met de wijnbouw bezighield.

Naast een succesvol landbouwbedrijf was Constantia ook een aangename plek om te vertoeven, zo getuigen althans de talrijke voorname gasten die Simon van der Stel in zijn huis ontving. Zo vertelt Peter Kolbe hoe hij in 1708 in gezelschap van Commissaris C.J. Simons, gouverneur Louis van Assenburgh en de heer Joan Cornelis D'Ableing samen met Willem Adriaan en zijn gezin op Constantia uitgenodigd was voor de Paasmaaltijd. In 1710 bracht de kleindochter van Jan van Riebeeck, Johanna Maria van Riebeeck samen met haar vrienden enkele nachten door op het landgoed, dit na herhaaldelijk aandringen van Simon van der Stel. Over dit verblijf schreef ze aan haar ouders :*Het is daar seer vermakelijck en daar groeijen de beste vrughten, en hebben de wijnpersuijs gesien met alle de vaten, daar een groot deel vol lagen met heele schoone wijne. Alle het vaatwerck en het gereetschap dat tot dat werck behoort, is seer sinderlijck en schoon wit geschuert, dat de dranck aangenaam maackte om die eens te proeven, gelijk ook geschieden door ons geselschap*²².

Hoewel het landgoed zoals uit dit verslag blijkt dus volop floreerde begon het met de 72-jarige eigenaar geleidelijk minder goed te gaan. Op 1 maart 1712 zou hij zijn testament opstellen, toen reeds *sieckelijck van lighaam*. Dit testament was vrij eenvoudig opgesteld, wat mogelijk een blijk geeft van hoe dicht hij de dood reeds voelde naderen. Zijn kinderen *De Heeren Wilhem Adiaen, Adriaan, mejuffrouw Catharina en de Heeren Frans en Hendrik van*

²⁰ KA, *Kaapse Grondbrieven, 1685-1703*, nr. 77, p. 141, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 206.

²¹ Ook dit domein kan men vandaag nog bezoeken, zij het dat het oorspronkelijke hoofdgebouw uit de tijd van Simon van der Stel in 1925 in de vlammen opging.

²² Bosman, D.B., *Briewe van Johanna van Riebeeck en ander Riebeeckiana*, Amsterdam, 1952, pp. 97-98, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 210.

der Stel kregen elk een vijfde van zijn bezittingen. Ook stelde hij al zijn lijfeigenen bij zijn dood in vrijheid²³. Enkele maanden later, op 24 juni 1712 zou Simon van der Stel uiteindelijk overlijden. Van zijn nabestaanden had hij enkel Johanna Wessels, de vrouw van Frans van der Stel, aan zijn zijde. Enkele dagen later werd hij begraven in de Grote Kerk te Kaapstad. Zijn grafmonument, zoals beschreven door François Valentijn, moet een indrukwekkend geheel geweest zijn. Aan weerszijden van het familiewapen waren kanonnen opgesteld, evenals enkele vergulde wapens en trompetten. Boven het wapen zat een man in volle wapenuitrusting, met in zijn rechterhand een staf als teken van heerschappij en op zijn hoofd een met pluimen versierde helm. Jammer genoeg is dit grafmonument echter niet bewaard gebleven. Vermoedelijk werd het samen met de grafzerk van Cornelia Six tijdens de verbouwingen van 1836-1840 afgebroken.

Simon van der Stel en de VOC

Superieuren

Hoewel Simon van der Stel als gezaghebber van de Kaapkolonie zich ver van zijn superieuren in Nederland en Batavia bevond moest hij in zijn beleid toch steeds rekening houden met hun visies en instructies. Indien dit niet gebeurde werd hij al vlug op de vingers getikt. Dit verraderlijke gevoel van onbereikbaarheid en onschendbaarheid als gevolg van de enorme afstand die zich tussen de Kaap en de bewindhebbers van de VOC bevond zou bijvoorbeeld zijn zoon Willem Adriaan uiteindelijk fataal worden. Ook Simon zelf zou zich enkele keren de woede van de Heren XVII op de hals halen.

Zo werd Simon in 1684 door de Heren XVII geconfronteerd met het feit dat zijn onkostenrekening voor het verbruik van *rys, koring, wyn, asyn, bier, beskuit, speserye, suiker en andere drinckwaren en provisien* alle perken te buiten ging. Zijn verbruik lag zelfs zo hoog dat geen enkele gouverneur en directeur *nergens nae so veel toeleijt als den voorn. Commandeur van der Stel sigh geemancipeert heeft te trecken*²⁴. Op deze beschuldiging zou van der Stel uitvoerig en verontwaardigd reageren. In 1685 zou hij een brief sturen met een overzicht van de inkomsten en uitgaven van 1676 tot 1683, waarmee hij aantoonde dat hij gedurende de eerste jaren van zijn bewind maar liefst f172.441 minder heeft uitgegeven dan zijn voorgangers. Ook verzekerde hij de Heren XVII dat hij spoedig de echte waarheid aan het licht zou brengen. Hij stelde zelfs voor om zelf naar Nederland te komen om zich

²³ KA, M.O.O.C. 7/2: *Testamenten*, nr. 55, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 219.

²⁴ Kol. Arch. 459: *Brieven van de Heren XVII*, pp. 148-193, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 46.

persoonlijk te komen verdedigen *aangesien de tonghe haer bequamer dan de penne kan uijten*. Als verantwoording voor het hoge verbruik van de door de Heren XVII opgesomde goederen wijst hij hen op de talrijke hoogwaardigheidsbekleders die de Kaap met de heen- of retourvloot aandoen, en die allen gedurende hun verblijf op zijn kosten onderhouden moeten worden. Ook Commissaris Rijkloff van Goens jr., die op dat moment aan de kaap verbleef, treedt hem hier bij. In een brief van 24 maart 1685 schrijft hij dat van der Stel zijn huishoudelijke uitgaven aanzienlijk minder zouden geweest zijn indien hij niet zo veel gasten moest ontvangen. Zo moest hij niet alleen instaan voor het onderhoud van Commissarissen, admiraals en gouverneurs, maar ook voor dat van *de Raden van Justitie, oppercoopluijden, capteijns en coopluijden met haar vrouwen, kinderen, knechts en slaven, die dickmaels te gelijk 30 en meerder monden uijtmaken, gelijk wij bij ervarenheijt ondervinden*²⁵. Daarenboven prees hij de Commandeur voor zijn zuinigheid en trouw en zijn rechtvaardige en ijverige optreden. Ook een andere Commissaris, Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein, zou volop zijn steun verlenen aan Simon van der Stel. Ook van Reede is vol lof over de Commandeur en prijst hem als een vlijtige en verantwoordelijkheidsbewuste man. Hij belooft de Heren XVII dan ook dat hij samen met van der Stel een nieuw overzicht van alle inkomsten en uitgaven zal maken, zodat hij kan *voorcomen [dat] men op den naam van den een niet en steld 't geen een ander behoort te verantwoorden, recommanderende alomme een suijnighe huijshoudinghe ghelijck niet anders hebben kunnen sien off sulcx werdt bij den Commandeur naegecomen*. Hij verduidelijkt verder dat de Kaapkolonie een plek is die voortdurend door hoge VOC-ambtenaren op doorreis aangedaan wordt. Na lange maanden op zee hebben ze hoge eisen en verwachtingen over hun tussenstop aan de Kaap. Wanneer deze verwachtingen niet volledig worden ingelost, hebben ze al vlug de neiging om de Commandeur hiervoor verantwoordelijk te stellen. Daarom is er naar zijn mening geen ondankbaarder en moeilijker ambt dan *in dier voegen te sijn Commandeur van de Cabo d'Boa Esperanza*.²⁶

Voor al de kwestie rond de behandeling van buitenlandse, en dan vooral Franse, gasten moet de frustraties en moedeloosheid bij Simon van der Stel hoog hebben doen oprijzen. Toen hij begin 1688 de Franse generaal De Farges aan de Kaap ontving, kreeg hij het verwijt dat hij de generaal en zijn gezellen had *in 't Fort of Kasteel ter maeltijt gehad, en haer daer door*

²⁵ Kol. Arch. 3998: *Tweede deel der Papieren overgecomen in 1685*, pp. 1129-1130, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 47.

²⁶ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 200.

*occasie gegeven hebben om alles te bespieden*²⁷. Verder beschuldigden de Heren XVII hem ervan dat hij bij dit bezoek een schilderij van de Franse koning als omkoopgeschenk in ontvangst genomen zou hebben. Ook hier probeerde Simon zijn optreden in een brief van 26 maart 1693 zo uitvoerig en nauwgezet mogelijk te rechtvaardigen. Vooreerst, zo schreef hij, zou het barbaars zijn om welke natie dan ook te weigeren zijn zieken aan land te laten komen. Verder ontkende hij dat De Farges of welke van zijn metgezellen dan ook ooit een voet in het fort had gezet. Bovendien moest de Franse bemanning bij zonsondergang steeds weer naar hun schepen terugkeren, waar ze elke avond één voor één geteld werden. Enkel de generaal en een paar van zijn bedienden kregen de toestemming om aan land te overnachten.

Ook wanneer hij zich kordater toonde tegenover de Fransen zou hij echter de ontevredenheid van de Heren XVII opwekken. Zo schreven deze hem op 12 november 1688 een brief waarin ze verslag uitbrachten van de dreigende oorlog met Frankrijk. Aangezien Frankrijk reeds aanstalten gemaakt had om Nederlandse schepen aan te vallen kreeg de Commandeur het bevel om schepen *van de Fransche natie mede alomme vijantlijck sullen hebben aan te tasten*²⁸. Toen het Frans schip *La Normande* op 26 april 1689 Tafelbaai binnenvoer besloot van der Stel dan ook om deze orders uit te voeren. Twee Nederlandse schepen, de *Saamslag* en de *Nederland*, werden klaargemaakt om het Franse schip te onderscheppen. De bemanning van beide schepen werd van musketten, pistolen, enterbijlen en granaten voorzien. Indien de Fransen niet bereid waren om zich onmiddellijk over te geven moest hun schip met kanonnen beschoten worden. De operatie werd een groot succes. *La Normande* werd zonder slag of stoot veroverd, en niet veel later werd ook het schip *Le Coche* op dezelfde wijze onderschept. De Franse bemanning werd gevangen genomen en met de retourvloot naar de Nederlanden gezonden. Wanneer van der Stel verwachtte dat hij voor zijn succesvolle optreden geprezen zou worden stond hem een grote teleurstelling te wachten. Hoewel de oorlog op 12 mei 1689 inderdaad uitbrak vroegen de Heren XVII zich luidop af *off niet wel die Francen door het nemen van haer twee schepen aen de Caep tegens ons te meer opgeset en verbittert, toeleggh mogten maecken om daer over revenge te haelen en haer schade goed te maecken*. De vrees bestond immers dat de Fransen nu zouden proberen *de Caab te bevechten en te veroveren, insgelijx het Fort te attaqueren, het land te ravageren, de Colonie te verbranden*²⁹.

Het meest ongelukkige voorval waarbij Simon en de heren XVII in conflict geraakten had echter niet met de Fransen, maar met de Engelsen te maken. Op 3 mei 1693 riep van der Stel

²⁷ C. 418: *Ink. Br., 1690-1691*, p. 337, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 144.

²⁸ C. 417, deel II: *Ink. Br., 1688-1689*, pp. 403-406, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 148.

²⁹ Idem, p. 903, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 148.

een spoedvergadering van de Politieke Raad bijeen nadat de kapitein van een Engels schip hem had gewaarschuwd voor een ander Engels schip, de *Amy* genaamd, dat volgens hem een zeerover zou zijn. Hierop werd het oorlogsschip *Tamboer* dadelijk naar Saldanhabaai gezonden om de *Amy* te veroveren en naar de Kaap te brengen. Enkele dagen later werd het Engelse schip inderdaad onderschept en naar Tafelbaai gebracht. Na een onderzoek trof men aan boord van het schip drie verschillende zeebrieven aan, wat de zaak nog verdachter maakte. Ook de goedbewapende bemanning van het schip wakkerde het wantrouwen verder aan. Daarom werd besloten om de Engelsen gevangen te nemen en naar Nederland te sturen. Dit zou één van de grootste blunders uit zijn carrière blijken. Het jaar daarop ontving hij namelijk een uiterst boze brief, waarin de Heren XVII hem verantwoordelijk stelden voor de f30.000 schadevergoeding die de VOC had moeten betalen om de zaak recht te zetten.

Één van de meest terugkerende problemen waar de Heren XVII hem mee confronteerden was de gebrekkige bevoorrading van de schepen. Voortdurend kregen Amsterdam en Batavia klachten binnen van schippers die hun ongenoegen uitten over de slechte behandeling die ze aan de Kaap genoten hadden. Dit kwam zo geregeld voor dat de Heren XVII de Commandeur uiteindelijk eenvoudigweg lieten weten dat ze dergelijke klachten nooit meer wilden horen. Simon van der Stel deed deze beschuldigingen echter af als verzinsels van *quaadaardige schippers en gansch onkundige mensche*. Zo toonde hij aan dat hij de afgelopen 15 jaar 2006 stuks vee meer aan de schepen had geleverd dan zijn voorgangers de 15 jaar daarvoor.

Nauw verbonden hiermee was het verwijt dat de schepen veel te lang aan de Kaap voor anker moesten liggen voor ze voldoende bevoorraad waren. Dit leidde af en toe tot scheepsrampen, zoals het vastlopen van het schip *Standvastigheid* in 1695. Het ietwat sceptische antwoord van de Commandeur was kort en bondig. In een brief van 14 april 1694 merkte hij op dat wanneer schepen als gevolg van ziekte onder de bemanning, slecht weer, tegenwind of andere tegenslagen langer aan de Kaap moesten blijven, dit Gods wil was, *daer wij niet tegen an connen*.³⁰

Al deze voorvallen maken duidelijk dat de relatie tussen Simon van der Stel en het centrale bestuur zeker niet altijd even goed was. Wanneer er de Heren XVII iets niet naar de zin was werd de schuld al snel in de schoenen van de Commandeur geschoven. Hierbij hielden ze zelden rekening met verzachtende omstandigheden of met de specifieke context van de kolonie. Het enige wat voor de Heren XVII telde was het resultaat. Men kon zich immers niet

³⁰ C. 504: *Uitg. Br., 1693-1695*, p. 535, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 146.

voortdurend gaan inlaten met alle specifieke problemen waar elke kolonie en handelspost mee te kampen had, zo lijkt men gedacht te hebben. Het is dan ook geen toeval dat veel bezoekende Commissarissen, die veel dichterbij de specifieke context van de kaapkolonie stonden, veel positiever waren over de Commandeur. Zij konden immers met eigen ogen de problemen bestuderen en aldus veel meer nuance in hun oordeel leggen; iets wat hoger al geïllustreerd werd in de visie van de Commissarissen Rijckloff van Goens jr. en Adriaan van Reede over de hoge onkostenrekening van de Commandeur. Mogelijk is het dankzij hun steun en positieve getuigenissen dat Simon van der Stel, ondanks alle kritiek die hij te verduren kreeg, in 1691 uiteindelijk toch tot gouverneur zou bevorderd worden.

Voorals Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein, een invloedrijke persoon binnen de VOC, bouwde een zeer goede band op met Simon van der Stel. Bestuurlijk konden ze het op veel vlakken zeer goed met elkaar vinden. Voorals hun visie over de uitbreiding van de kolonie kwam sterk overeen (zie verder). Hoe goed hun relatie moet geweest zijn getuigt bijvoorbeeld het feit dat van der Stel de tweede grote nederzetting die hij in 1685 stichtte naar van Reede Drakestein zou noemen. Ook het journaal dat van Reede over zijn verblijf aan de Kaap schreef vertelt ons veel over hun verhouding:

*Wat den persoon van den Commandeur Simon van der Stel belangt, 'k en heb niet anders kunnen sien dan dat denselven een eerlijk man zijnde d'E. Compagnie met trou en naerstigheijt dient, hebbende evenwel den grootsten iver ontrent soodanige dingen, meest met zijn approbatie overeenkomende, hetwelk als saken sijnde ten dienste van de Generaele Compagnie ingelijst prijselijk is...*³¹

Van Reede was evenwel niet de enige Commissaris die goed met Simon van der Stel kon opschieten. Ook andere hoge functionarissen die de Kaap bezochten lieten hun welbevinden tegenover de Commandeur blijken. Zo sluit Sibrand Abbema zijn instructies voor de gouverneur af met *geneegen en dienstwilligen dienaar en vrund*, wat van toch iets meer genegenheid getuigt dan de gebruikelijke plichtplegingen. Verder wenst hij van der Stel toe dat *den Almoogende's Comps. ommevlach alhier onder UE. regeeringe met alle zeegeningen gelieve te overschaduwen*³². Ook Commissaris Rijckloff van Goens jr. is heel vriendelijk voor de gouverneur in zijn afscheidsrede van 20 maart 1681: *gelieve UE. sigh te*

³¹ Hulshof, A., "H. A. van Reede tot Drakestein, journaal van zijn verblijf aan de Kaap", in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 62, 1941, pp. 1-245.

³² Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 147.

*verseecken, dat ick altoos sall blijven en betoonen te sijn UE. seer genegen vrindt ten dienst*³³.

Ondergeschikten

Hoewel Simon van der Stel als Commandeur en later gouverneur de hoogste gezaghebber aan de Kaap was, wil dit in geen geval zeggen dat hij zomaar op eigen houtje alle beslissingen kon nemen. In zijn beleid werd hij in de eerste plaats bijgestaan door de Politieke Raad, het hoogste bestuursorgaan van de kolonie. Volgens de vastgestelde beleidsregels moest elk officieel document door alle leden van de Raad ondertekend worden. Elk besluit werd bij meerderheid gestemd, waarbij elk lid één stem had. Bij gelijke stemverdeling had de gouverneur echter een beslissende stem. In uitzonderlijke gevallen kon de gouverneur zijn visie ook tegen de wil van de Politieke Raad in doordrukken. Hierbij moest hij dan wel steeds een schriftelijke verklaring met zijn beweegredenen aan de Heren XVII voorleggen. Sinds de stichting van de kolonie in 1652 verenigde de Raad zowel de uitvoerende en de wetgevende als de rechterlijke macht in zich. Aangezien in de Raad alleen de belangrijkste VOC-ambtenaren zetelden voelden de vrijburgers zich al snel in hun rechten te kort gedaan. Daarom werden er vanaf 1657 burgervertegenwoordigers in de gerechtelijke zittingen van de Raad toegelaten. Onder impuls van Commissaris van Reede zou in 1685 uiteindelijk een apart juridisch lichaam, de Raad van Justitie, gecreëerd worden. Aangezien dit nieuwe orgaan voornamelijk door leden van de Politieke Raad bevolkt werd, bleef de feitelijke macht echter nog steeds in handen van de hoogste ambtenaren van de Compagnie.³⁴

Toen van der Stel in oktober 1679 het bewind op zich nam, werd de Politieke Raad gevormd door kapitein Dirck Jansz Smiendt, luitenant Jeronimus Cruse, de fiscaal Tobias Vlasvath, de winkelier Martinus van Banchem, Philip Theodoor Welcker en Hendrik Crudop, die tot de komst van Simon van der Stel als waarnemend Commandeur dienst had gedaan. De houding van de Commandeur ten opzichte van de Politieke Raad werd al vlug na zijn aankomst duidelijk gemaakt. Na de nieuwjaarsmaaltijd van 1 januari 1680 hield van der Stel voor de belangrijkste ambtenaren een toespraak die zijn relatie met het VOC-personeel doorheen zijn bewind uitstekend zou samenvatten: *om aen te toonen dat wij geenszints geneegen sijn 's Compagnies dienaren een jock van slavernij op de hals te leggen, ten ware sij haarselven door sware misdaden sulcx quamen deelachtigh te maecken, en wij daardoor genootsaecht de schuldige na merite de straffe daer over te doen gevoelen, soo hebben heden morgen seecker*

³³ Idem, p. 156.

³⁴ Oberholster, A.G., *Paarlvallei, 1687-1987*, Pretoria, 1987, pp. 23-24.

*delinquent genaamt Cornelis Linnes van zijn banissement gratieuselijck gepardonneert*³⁵.

Mogelijk besloot van der Stel deze toespraak te houden na de arrestatie van winkelier Martinus van Banchem. Van der Stel was in de Politieke Raad op 23 december 1679 heftig uitgevaren tegen van Banchem, nadat bekend raakte dat hij *hem niet ontsien noch geschroomt hadt in verstreckingh op reeckeninge van soldij aen de gemeene soldaten en matroosen verscheijde fraudeleuse actien en schelmstucken te gebruijcken*³⁶. Hierop liet hij de winkelier onmiddellijk arresteren en nam hij diens gehele boekhouding en inboedel in beslag. Deze heftige reactie had bij de ambtenaren natuurlijk voor een zekere opschudding gezorgd, en al snel deden over het strenge en kordate optreden van de Commandeur allerlei ideeën en opinies de ronde. Blijkbaar moet van der Stel na verloop van tijd zelf ingezien hebben dat zijn reactie misschien wat overdreven was, want het volgende jaar werd van Banchem in ere hersteld en zetelde hij opnieuw in de Politieke Raad. Wel stelde de Commandeur, in navolging van de instructies van Commissaris Sibrand Abbema, voortaan twee winkeliers aan om dergelijke wanpraktijken in de toekomst te vermijden³⁷.

Iemand waar van der Stel evenwel minder medelijden mee zou hebben was Jan Baptist du Bertin. Bertin was op weg van Ceylon naar de Nederlanden aan de Kaap blijven hangen, waar hij in 1681 als luitenant in dienst genomen werd en aldus lid werd van de Politieke Raad. Een jaar later verzocht hij echter *om voortaan van de vergadering te mogen werden g'excuseert*³⁸. Dit werd hem evenwel door van der Stel geweigerd, aangezien de Raad na het vertrek van de fiscaal Thomas Vlasvath reeds onderbemand was. Niettegenstaande deze weigering was Bertin echter toch meer afwezig dan anders. In september 1683 volgde er een nieuw conflict tussen van der Stel en de luitenant. Toen Bertin een aanmaning kreeg omdat hij na zijn rondgang verslag had uitgebracht aan de kapitein in plaats van aan de Commandeur persoonlijk liet hij zich helemaal niet meer zien in de Politieke Raad. Ondertussen hield Bertin zich wel intensief bezig met de uitbouw van zijn landgoed. Zelfs zo intensief dat van der Stel al spoedig klachten ontving van naburige vrijburgers die beweerden dat de luitenant hen mishandeld en beledigd had. Doordat Bertin blijkbaar de steun genoot van Commissaris Rijckloff van Goens kon van der Stel echter niet onmiddellijk iets ondernemen. Ondertussen bleven de klachten niettemin binnenstromen. Guiljam Heems, pachter van de dranklicentie, beweerde dat Bertin door smokkelpraktijken zijn monopolie aantastte. Nog anderen kwamen

³⁵ Verbatim Copies (V.C.) 9: *Dagregister*, 1680-1683, pp. 4-5.

³⁶ C. 4: *Resolutiën*, 1679-1681, pp. 91-92, geciteerd door Böeseke, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 99.

³⁷ Böeseke, *Memoriën en Instructiën*, p. 142.

³⁸ Böeseke, A., *Resoluties van de Politieke Raad*, deel III, Kaapstad, 1957-1962, pp. 46-47, geciteerd door Böeseke, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 99.

klagen dat Bertin als equipagemeester geweigerd had om hen te voorzien van goederen waar ze recht op hadden. Ook de slaven kwamen klagen dat Bertin hun visrantsoen steeds meer beperkte en ten slotte helemaal introk. Pas vanaf de komst van Commissaris Adriaan van Reede kon van der Stel eindelijk optreden tegen deze wanpraktijken. Van Reede voer in zijn journaal scherp tegen Bertin uit, *schijnende dat desen man of geen achterdenken, of ijdereen soo onder zijn geweld heeft gehad, nergens voor vreesde*³⁹. Een heel aantal mensen die met Bertin in contact gekomen waren werden ondervraagd, en op 5 mei 1685 werd hij eindelijk in hechtenis genomen. De reeks misdrijven die aan het licht kwamen was eindeloos. Zo liet hij brandewijn en tabak uit de schepen halen om aan de vrijburgers en de ambtenaren te verkopen en dwong hij slaven en lager personeel 's nachts bouwmaterialen van het oude gouverneurshuis naar zijn nieuwe huis te transporteren. Verder werd op zijn landgoed een hele lijst goederen met ondermeer planken, riet, schelpen, koper, ijzerwaren, netten, vis, vlees, kortom alles waar hij de hand op kon leggen, aangetroffen. Het vonnis dat enkel maanden later door de Raad van Justitie werd uitgesproken was dan ook hard: geseling en verbanning naar Mauritius voor 25 jaar.

De meest tegenstrijdige relatie met een ambtenaar had Simon van der Stel waarschijnlijk met sergeant Oloff Bergh. Aanvankelijk konden beide ambtenaren blijkbaar heel goed met elkaar opschieten. Vooral de gemeenschappelijke interesse voor het nog onbekende binnenland van Afrika vormde een sterke bindende factor. Wanneer het Engelse schip *Joanna* in juni 1682 vastgelopen was aan de zuidoostkust van zuidelijk Afrika, werd Oloff Bergh er met een kleine expeditie op uit gestuurd om te zien of er nog iets van de goederen te redden viel. Toen ze bij hun terugkomst ruim f29.000 in contant geld in veiligheid gebracht hadden, kreeg Bergh als beloning 100 Rds. Ook kende de Commandeur hem als teken van waardering een zetel in de Politiek Raad toe. Vier jaar later werd hij bevorderd tot luitenant. Hierbij beschreef van der Stel de kersverse luitenant in een brief aan de Heren XVII als *een man van seer goede comportementen en bijsondre bequaemheijt*⁴⁰. Na de succesvolle operatie in 1682 werd Bergh er in april 1686 opnieuw op uit gestuurd, deze keer om de lading van een Portugees schip dat bij Kaap Agulhas vastgelopen was te redden. Toen de expeditie echter na enkele maanden nog steeds niets van zich had laten horen besloot de Politiek Raad om sergeant Isaak Schrijver met enkele soldaten naar het wrak te sturen om een onderzoek in te stellen. De geruchten deden namelijk de ronde dat Oloff Bergh en zijn gezellen zich schuldig aan het maken waren aan

³⁹ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, p. 67.

⁴⁰ C. 501: *Uitg. Br., 1685-1687*, pp. 288-289, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 103.

strandroof. Na een periode van verwarring, waarin de geruchten over diefstal en verkoop van gestolen goederen alsmaar toenamen, besloot van der Stel eindelijk om doortastend op te treden. Hij liet een huiszoeking doen bij Oloff Bergh, die inmiddels weer was opgedoken, maar deze leverde niets op. In afwachting van een uitspraak van de Raad van Justitie werd de luitenant voorlopig in hechtenis genomen. Op slag was de goede reputatie die Bergh bij de Commandeur genoten had teniet gedaan. Zo beschuldigde hij de luitenant er in de Politieke Raad van dat hij tijdens zijn dienst in Ceylon een moord begaan zou hebben. Ook zou hij hier de vijanden van de Compagnie het gebruik van buskruid aangeleerd hebben. Van beide aantijgingen is in de bronnen uit Ceylon echter geen spoor te bekennen. In mei 1687 zou de zaak uiteindelijk een doorbraak kennen. Ruim een jaar na de feiten werden in de tuin van Bergh een aantal gouden ringen en zilveren voorwerpen opgegraven. Onmiddellijk werd de luitenant naar Robbeneiland gestuurd, maar een jaar later zou hij van de Commandeur de toestemming krijgen om onder toezicht van enkele soldaten opnieuw in zijn huis in te trekken, *waer toe ons meest de meewarigheid die wij voor zijn wijf en kinderen hebben, bewoogen heeft*⁴¹. In 1690 zou hij uiteindelijk opnieuw in de rang van luitenant hersteld worden en kon hij zijn plaats in de maatschappij weer in nemen. In 1695 zou hij zelfs de rang van kapitein aangeboden krijgen, en in 1701 werd hij hoofd van het garnizoen. Al bij al was Oloff Bergh er dus nog licht van afgekomen. Bovendien slaagde hij er zelfs in om door zijn ijver en goede wil al snel de gunst van de Commandeur te herwinnen.

Simon van der Stel zou, zoals het stereotiepe beeld van een goed leider wil, in zijn handelen inderdaad steeds streng maar rechtvaardig blijken tegenover zijn ondergeschikten. Door zijn sterk rechtvaardigheidsgevoel en zijn verlangen naar orde en discipline zou hij bij de minste overtreding onmiddellijk streng optreden en de schuldige straffen. Een ambtenaar die zijn taak naar bestwil en vermogen uitvoerde had van de Commandeur echter niets te vrezen. Bovendien was van der Stel zeker geen haatdragend persoon. Wanneer een veroordeelde zich goed gedroeg en berouw toonde voor zijn misdaad was hij al snel geneigd om de straf vroegtijdig te beëindigen.

⁴¹ C. 502: *Uitg. Br., 1688-1690*, p. 200, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 105.

DEEL II. Territoriale expansie onder Simon van der Stel

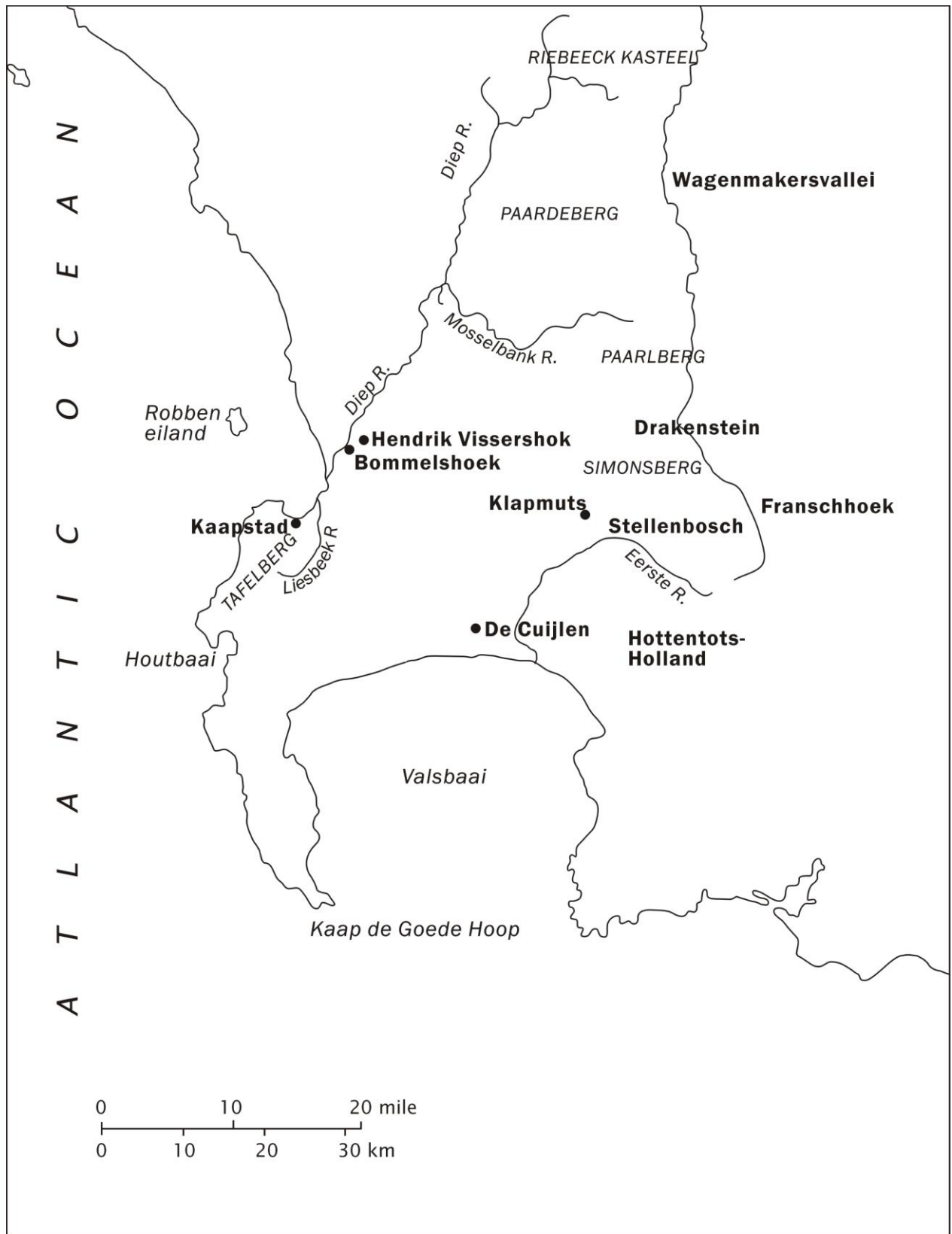


Fig. 2: De Kaapkolonie onder Simon van der Stel.⁴²

⁴² Met dank aan Frank die zich verscheidene uren heeft bezig gehouden met het maken van deze kaart.

Eerste verkenningen

Voordat van Riebeeck en de eerste pioniers in 1652 aan de Kaap aankwamen, was er in zuidelijk Afrika van permanente menselijke bewoning geen sprake. Het gebied waarin ze terecht kwamen werd enkel bevolkt door de San, beter bekend onder de naam Bosjesmannen, en de Khoikhoi⁴³, door de Nederlanders zelf Hottentotten genoemd. De Khoikhoi waren nomadische veehouders die steeds van het ene graasland naar het andere trokken. Een permanente verblijfplaats, en daarmee het beoefenen van landbouw, was hen niet bekend. De Khoikhoi waren verspreid over de grootste delen van zuidelijk Afrika en vormden een opvallend homogene bevolkingsgroep. Hun totale aantal wordt voor de zuidwestelijke Kaap op 50.000 geschat⁴⁴. Ondanks het feit dat ze verdeeld in verschillende stammen leefden spraken ze bijvoorbeeld allen dezelfde taal en hadden ze grotendeels dezelfde culturele gebruiken en gewoontes. De Khoikhoi leefden meestal in kleine groepen samen in een kraal, en maakten zoals gezegd allen deel uit van een grotere stam. Allen van hen stonden onder het gezag van een hoofdman of kapitein. Dezen vertegenwoordigden de opperhoofdman, soms ook koning genoemd, die de leider was van de hele stam. De stam waar de eerste kolonisten het meest mee in contact kwamen waren de Gorachouqua⁴⁵. Deze leefden in het gebied tussen het Kaapse schiereiland en Hottentots-Holland (zie fig. 3). Juist ten noorden van hen, in het gebied rond Saldanhabaai, leefden de Cochoqua. Nog noordelijker had men de Guriqua, en ten oosten van Hottentots-Holland trof men de Chainouqua en de Hessequa aan. Al deze stammen waren nauw aan elkaar verwant en staan samen bekend onder de cluster “Westelijke Kaap - Khoikhoi”. De contacten tussen deze Khoikhoi en de eerste kolonisten waren over het algemeen heel vreedzaam en bestonden vooral uit het ruilen van vee. Vooral vanaf de 18^{de} eeuw zouden de Khoikhoi ook steeds meer dienst doen als werkkrachten op de landerijen van de vrijburgers.

Daarnaast kwamen de kolonisten ook in aanraking met de San of Bosjesmannen. Deze jager-verzamelaars waren de oudste bewoners van zuidelijk Afrika. De relatie tussen de blanken en de San was nogal dubbelzijdig. Enerzijds zijn er gevallen bekend waarbij de San vis en dergelijke aan de Compagnie verkochten. In andere bronfragmenten worden de San afgeschilderd als dieven en plundersaars die het leven aan de Kaap onveilig maken⁴⁶.

⁴³ Deze term betekent iets als “mensen der mensen” en werd door de Khoikhoi zelf gebruikt om hen van de San en de sedentaire Bantu te onderscheiden.

⁴⁴ Guelke, L. en Shell, R., “Landscape of Conquest: Frontier Water Alienation and Khoikhoi Strategies of Survival, 1652-1780”, in *Journal of South African Studies* 18(4), 1992, pp. 803-824.

⁴⁵ Worden ook wel Goringhaiqua, Goringhaicona of in de Engelse literatuur simpelweg “Peninsulars” genoemd.

⁴⁶ Elphick, R. en Giliomee, H. (red.), *The Shaping of South African Society, 1652-1840*, Kaapstad, 1992, pp. 4-12.

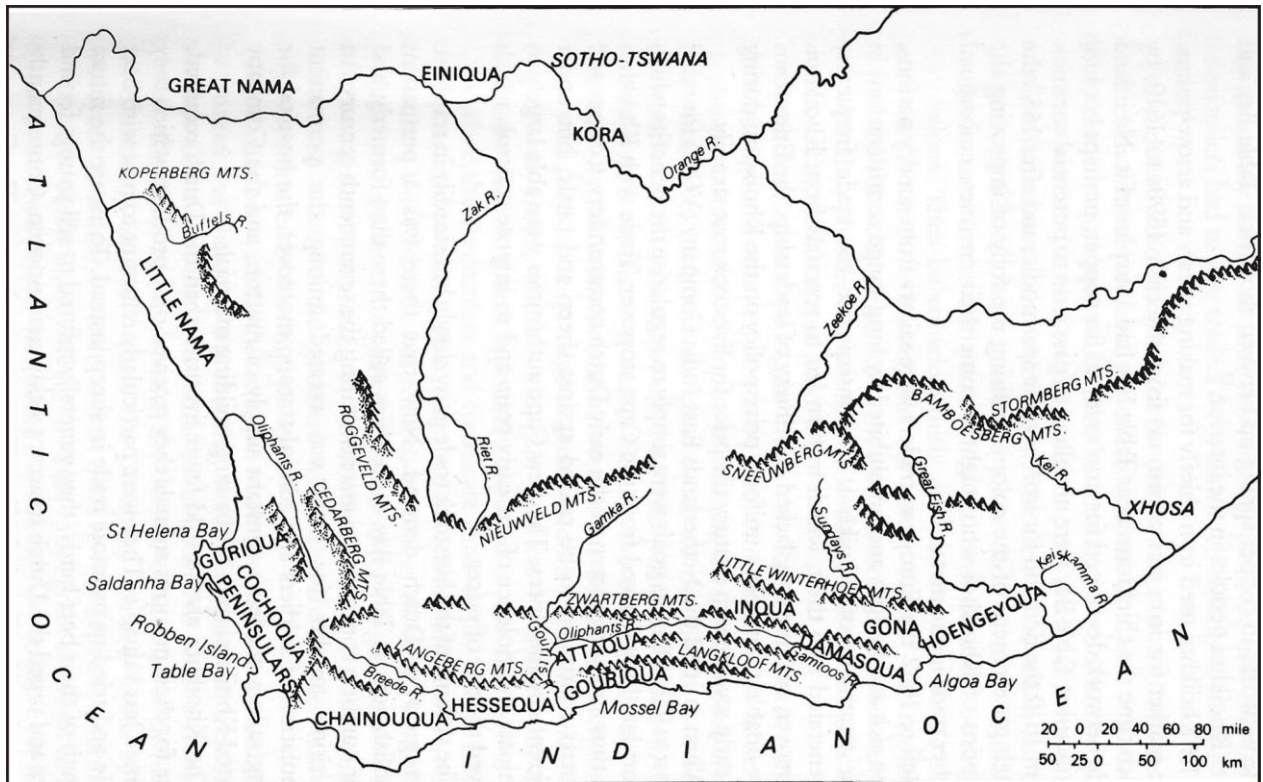


Fig. 3: De Khoikhoi vóór de aankomst van de kolonisten.

Vrijwel onmiddellijk nadat de Nederlanders zich aan de Kaap kwamen vestigen, werden er verkenningsochten naar het binnenland ondernomen. De eerste tochten hadden voornamelijk een economisch motief, met als doel de handelsmogelijkheden met de Khoikhoi te onderzoeken en te bevorderen. Daarnaast probeerde men ook meer te weten te komen over het bestaan van het legendarische rijk van Monomotapa en zijn fabelachtige schatten.⁴⁷

De eerste tocht die de naam expeditie waardig was werd ondernomen in 1657, onder leiding van Abraham Gabbema. Hij werd er door de Politieke Raad op uitgestuurd om vee van de Cochoqua te ruilen en moest hen uitnodigen naar het fort te komen om handel te drijven. De Raad verwachtte namelijk een vloot uit de Nederlanden, en omdat de eigen veestapel te klein was hoopte men met deze expeditie genoeg vee te bemachtigen om de schepen van vlees te voorzien. De expeditie bestond uit 19 leden; zeven Compagnie-soldaten, acht vrijburgers en vier Khoi. Na een week van onderhandelingen met verschillende Khoi-kralen in de buurt van de Bergrivier keerde het gezelschap naar het fort terug. De expeditie was echter geen onverhoopt succes gebleken. Toen Gabbema het fort bereikte voerde hij niet meer dan 10 koeien en 41 schapen met zich mee. Toch was deze tocht van groot belang. Voor het eerst werd namelijk een deel van het binnenland systematisch in kaart gebracht, en de geografische

⁴⁷ Oberholster, A.G., *Paarlvallei*, p. 13

kennis die Gabbema liet optekenen zou bij verdere verkenningstochten goed van pas komen⁴⁸. Vier maanden later ondernam de Compagnie een nieuwe poging om haar veestapel uit te breiden. In februari 1658 werd een gezelschap van 18 man, onder leiding van sergeant Jan van Harwaerden, naar de Bergrivier gestuurd om vee van de Gorachouqua te ruilen en te onderzoeken of er in dit gebied goud of edelstenen te vinden waren. Ook werd een zekere Pieter Potter aan de expeditie toegevoegd met de opdracht om een reisjournaal bij te houden waarin hij aantekeningen moest maken over de bodemgesteldheid en de bergen en rivieren die ze tegenkwamen. Zo zou de kennis die Gabbema ingewonnen had aanzienlijk verbeterd en uitgebreid worden.

Na deze tocht maakten vijandelijkheden tussen de Compagnie en de Khoikhoi voorlopig een einde aan de pogingen om het binnenland te verkennen (zie verder). Toen de vrede in 1659 hersteld was, werden er echter dadelijk voorbereidingen getroffen om een nieuwe expeditie op touw te zetten. In november 1660 vertrok een gezelschap onder Jan Danckaert naar het binnenland met de opdracht contact te leggen met het fabelachtige keizerrijk van Monomotapa. Toen Danckaert er na een tocht van enkele weken evenwel niet in slaagde om een spoor van deze legendarische keizer te ontdekken, daalde het enthousiasme voor verdere verkenningstochten aanzienlijk⁴⁹.

Dit betekende echter niet dat de aandacht voor het gebied dat wel reeds in kaart was gebracht verminderde. Ook vóór Simon van der Stel werden er namelijk al, zij het in beperkte mate en op kleine schaal, nieuwe buitenposten meer landinwaarts opgericht. Deze stichtingen moeten allen gezien worden in het kader van de gebrekkige productie waar de kolonie al sinds haar ontstaan mee te kampen had. Toen in het begin van de jaren 1650 de voorbereidingen voor een permanente vestiging aan de Kaap de Goede Hoop werden getroffen waren de verwachtingen hooggespannen. Vooral de Commissarissen Janssen en Proot waren ervan overtuigd dat het potentieel van het Kaapse land met zijn vruchtbare bodem, stromende riviertjes en milde klimaat zeer groot was. Deze mening werd ook bijgetreden door Jan van Riebeeck, die in 1648 enkele weken aan de Kaap verbleven had en nadien tot eerste Commandeur van de nieuwe kolonie aangewezen werd. Toen hij enkele weken na zijn aankomst aan de Kaap in 1652 het gebied aan de oostzijde van Tafelbaai inspecteerde zou hij het idealistische beeld dat door Janssen en Proot geschept was alleen nog maar versterken. De vruchtbare vlakte die hij hier aantrof was zo uitgestrekt, schreef hij, dat *al waren der bij duijzende Chinesen off andere bouwluijden, souden het tiendendeel van 't land niet cunnen*

⁴⁸ Joubert, H.S., *Vroeë blanke vestiging in die Franschhoekvallei, 1688-1827*, Stellenbosch, 1985, pp. 7-9.

⁴⁹ Oberholster, *Paarlvallei*, p. 14.

*beslaen ofte beploegen*⁵⁰.

Deze hoge verwachtingen bleken echter al vlug te mooi om waar te zijn. Verschillende factoren zoals ongeschikt zaaizaad, slechte werktuigen, een tekort aan trekdieren en de felle zuidoostenwinden alsook een gebrekkige inzet, zorgden er voor dat de eerste pogingen om het land te cultiveren zeker niet het gewenste resultaat opleverden. Al vlug kwam van Riebeeck dus tot de vaststelling dat de ontginning van deze nieuwe gronden niet zo vanzelfsprekend was als men aanvankelijk gedacht had. Als antwoord op de eerste mislukkingen stelde hij dan ook voor om de landbouw gedeeltelijk in de handen van de kolonisten te plaatsen. Deze zouden, zo ging hij ervan uit, immers harder werken voor hun eigen belang dan voor dat van de Compagnie. Onmiddellijk gingen de Heren XVII hiermee akkoord, en in mei 1656 mochten de eerste kolonisten zich als proefproject op 5 percelen nabij Rondebosch vestigen. Toen dit eerste experiment een groot succes werd, stelde hij in februari 1657 de vlakte ten oosten van Tafelberg open voor de kolonisten. Hiermee werd aan de Kaap de nieuwe bevolkingsgroep van de vrijburgers gecreëerd; de eerste belangrijke stap in de uitbreiding van de kolonie. Deze vrijburgers bleven wel nog onderdanen van de Compagnie, maar waren niet langer werknemers van de Compagnie. Ze verkregen dus een zekere mate van economische vrijheid, waarvan het belangrijkste aspect het recht op het bezit van grond was. Toch waren deze kolonisten ook aan heel wat restricties gebonden. Zo kreeg elke vrijburger niet meer dan 11,3 hectare toegewezen. De Compagnie verwachtte van hen immers dat ze het land intensief zouden bewerken, iets wat met een grotere oppervlakte niet meer mogelijk was. Verder stonden de Heren XVII er, in weerwil van Jan van Riebeecks visie, op dat hen slechts zeer beperkt krediet verleend werd. Bovendien legden de Heren XVII ook een zeer lage prijs vast waartegen de vrijburgers hun graan aan de Compagnie moesten verkopen. Dit alles maakte het voor de eerste vrijburgers zeer moeilijk om een degelijk bestaan op te bouwen. Velen traden dan ook opnieuw in dienst van de Compagnie of verlieten de kolonie om elders hun geluk te beproeven. De eerste decennia slaagde de Kaapkolonie er dan ook allesbehalve in om haar rol als verversingsstation voor de schepen te vervullen. In tegendeel; elk jaar opnieuw moest er rijst vanuit het oosten ingevoerd worden om aan de eigen behoefte te kunnen voldoen. Daarom drongen de Heren XVII er steeds sterker op aan om drastische maatregelen te nemen die de productie zouden opdrijven. Geleidelijk werden de vestigingsvoorwaarden aantrekkelijker (zie verder) en zouden meer en meer vrijburgers zich aandienen. Hierdoor kon de Compagnie proberen de problemen het hoofd te bieden door steeds meer nieuwe gronden

⁵⁰ Thom, H.B., *Daghregister gehouden bij den oppercoopman Jan Antonisz van Riebeeck*, deel I, Kaapstad, 1652, p. 33.

te ontginnen en de kolonie geleidelijk landinwaarts uit te breiden⁵¹.

Reeds onder van Riebeeck werd het gebied langs de Liesbeeck en in de richting van de Bosheuvel ontgonnen (zie fig. 4). In oktober 1672 werd Pieter Cruijthoff met 15 man naar Hottentots-Holland gestuurd om aan graanbouw te doen. Hiermee was de stichting van de eerste echte buitenpost een feit. Een half jaar later had Cruijthoff reeds 10 morgen onder de ploeg gebracht. In 1676 kregen de vrijburgers Willem Schalck en Pieter van der Westhuysen van de Politieke Raad de toestemming om zich in Houtbaai te vestigen. In ruil moesten ze elk jaar een tiende van hun opbrengst aan de Compagnie afstaan. Verder liet de VOC ook de veeposten Bommelshoek nabij de Diepe Rivier en Steenberge aan de Valsbaai oprichten.

Zes jaar na haar stichting besloot gouverneur Bax onder impuls van de heren XVII om ook de buitenpost in Hottentots-Holland in handen van de vrijburgers te laten. Het landgoed werd voor drie opeenvolgende jaren aan Jochum Marquart en Hendrik Elberts verhuurd. De vrijburgers kregen de opdracht om het vee van de Compagnie te onderhouden en elk jaar 60 mud koren, 20 mud gerst en 20 mud rogge aan de VOC te leveren. In ruil werd hen door de Compagnie slaven, trekdieren en gereedschap ter beschikking gesteld.

Een paar maanden voor de komst van Simon van der Stel kregen Pieter Visagie en Jan Mostert de toestemming om aan de oostzijde van de Tijgerberg een plek genaamd Buffelscop te bebouwen en de Compagnie van hooi te voorzien. Op hetzelfde moment mocht de vrijburger Henning Hussing als eerste zijn vee langs de Eerste Rivier laten grazen⁵².

Toch zouden al deze maatregelen niet kunnen verhelpen dat de productie bij de komst van Simon van der Stel nog steeds niet aan de behoeften voldeed. Hier zou de nieuwe Commandeur door een krachtig beleid, waar de uitbreiding van de kolonie een belangrijke plaats in bekleedde, in de jaren 1680 spoedig verandering in brengen.

⁵¹ Elphick, en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, pp. 66-71.

⁵² Bōeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 54.



Fig. 4: Het fort en omgeving, 1688-1700.⁵³

De eerste expansiefase; de Kaapkolonie voorbij de Kaap

Onder Simon van der Stel zou de expansie van de Kaapkolonie in een duidelijke stroomversnelling terecht komen. Reeds enkele maanden na zijn aankomst verscheen met de stichting van Stellenbosch de tweede grote bevolkingskern van Zuid-Afrika op de landkaarten. Amper enkele maanden later liet van der Stel een nieuwe buitenpost halverwege tussen de Kaap en Hottentots-Holland optrekken onder de naam De Cuijlen. De daaropvolgende jaren werden de buitenposten Klapmuts, Hendrick Vissershok en Rietvallei opgericht. In 1687 ten slotte zou met de stichting van een nieuwe grote bevolkingskern in de Drakensteinvallei de derde grote stap in de expansie van de kolonie een feit zijn. Hiermee kwam de uitbreiding onder van der Stel meteen ook aan haar einde. Het zou wachten zijn tot de volgende gouverneur, Willem Adriaan van der Stel voor de grenzen van de kolonie opnieuw verlegd werden.

⁵³ Deze afbeelding vormt samen met Fig. 5 een detailbeeld uit de overzichtskaart van de Kaapkolonie die in de bijlage op p. 113 opgenomen is.

Stellenbosch

Toen Simon na zijn aankomst aan de Kaap enkele weken tijd genomen had om zich met de gang van zaken in het fort vertrouwd te maken besloot hij dat het tijd was om ook het binnenland beter te leren kennen. Op 3 november 1679 vertrok hij met enkele leden van de Politieke Raad naar Hottentots-Holland om de landbouwactiviteiten daar te inspecteren. Bij zijn terugkomst op het kasteel 5 dagen later was hij heel enthousiast over zijn bevindingen. De gronden die hij had bezocht hadden naar zijn mening alles te bieden om een sterke toename van de landbouwproductie te realiseren. Het enige wat ontbrak waren voldoende ijverige en vakkundige arbeidskrachten om deze nieuwe gebieden te bewerken. Tijdens deze tocht geraakte van der Stel voornamelijk in bekoring door één welbepaalde vallei. Omdat deze passage zo een grote symbolische waarde heeft voor de geschiedenis van de uitbreiding van de Kaapkolonie, en voor de geschiedenis van Zuid-Afrika in het algemeen, lijkt het mij interessant deze volledig weer te geven:

Behalven gemelte lantstreeck Hottentots-Holland had sijn E. noch besichticht seecker lantstreeck, ongevaer 3 à 4 ueren van daer gelegen, sijnde een vlacke vallej, in sich begrijpende ettelijcke duijsent morgen schoon weijlant, mede seer bequaem tot den ackerbouw, versien van een seertreffelijcke affwaterende versche rivier, ter wedersijden met schoone hooge bomen versiert, bequaem tot timmer en branthout, alwaer mede hebben ontdeckt een kleijn eijlantie, rontsom met vers water omstroomt en uijt de natuer met schoone hooge boomen beplant, alwaer d'heer Commandeur voor een nacht sijn rustplaets heeft genomen en dewijl ter voorz. plaatse noyt enige voorgaende opperhoofd en sijn geweest, is hetselve genaemt Stellenbosch.⁵⁴

Blijkbaar moet van der Stel voor zijn terugkeer naar het kasteel dus een korte omweg hebben gemaakt via deze vallei die hij naar zichzelf Stellenbosch zou noemen. Hierbij kan men zich de vraag stellen of de commandeur al dan niet op voorhand op de hoogte was van het bestaan van deze vallei. Hoewel ze zich net tussen de twee belangrijkste exploratiewegen bevond – de ene in noordelijke richting en de andere in oostelijke richting lopend – is het onwaarschijnlijk dat deze plaats totaal onbekend was. De aanduiding *noyt enige voorgaende opperhoofd* in het dagregister lijkt bijvoorbeeld te impliceren dat andere personen zonder gezag wel al eerder

⁵⁴ V.C. 8: Dagregister, 1676-1679, p. 1027.

deze plek aangedaan hadden. Daarnaast beweert ook Kolbe in zijn vroeg 18^{de}-eeuwse *Beschryving van Kaap de Goede Hoop* dat deze vallei al eerder onder de naam *Wildebosch* gekend was.

Bij zijn terugkeer op het kasteel maakte van der Stel onmiddellijk bekend dat al wie dit wenste zich in deze vallei kon vestigen en de grond die hij er bewerkte in volle eigendom zou krijgen. Gedurende het eerste jaar zou iedereen die hieraan gehoor gaf vrijgesteld worden van belastingen, maar daarna moest men wel een tiende van de opbrengst aan de Compagnie afstaan. Nog in 1679 zou de eerste kolonist zich in Stellenbosch gaan vestigen. Wie deze vrijburger was is echter niet bekend. Enkele maanden later, in mei 1680, volgden acht andere families en in 1682 verhuisden nog eens 15 gezinnen naar de nieuwe nederzetting. Al deze vrijburgers vestigden zich in een cirkel rond het eiland, aan de oevers van de Eerste Rivier in landerijen als Mostertsdrift, Coetsenburg, Welgevallen, Voorgelegen, Doornbosch, Libertas, Vredenburg en vele andere.

De nieuwe nederzetting zou al vlug de hoge verwachtingen van de commandeur waarmaken. De eerste oogst van 1680 bracht reeds 400 mud tarwe op. Drie jaar later zouden de Stellenbosche vrijburgers maar liefst 3.021 mud graan inzamelen; een getal dat best de vergelijking kan doorstaan met de opbrengst van 1.750 mud voor de gehele Kaap in 1679, vlak voor de stichting van Stellenbosch. Ook de wijnproductie in de nederzetting zou na een aantal jaren haar eerste vruchten afwerpen. Bij zijn aankomst in de kolonie uitte van der Stel als wijnliefhebber meermaals zijn ongenoegen over de erbarmelijke kwaliteit van de Kaapse wijnen. Daarom gaf hij een aantal kolonisten in Stellenbosch instructies hoe ze betere wijn moesten maken. Reeds in 1681 was van der Stel zeer opgetogen over de resultaten van één van de vrijburgers, wiens wijn *in deught veel rinse en France wijn sal egaleeren*⁵⁵.

Stellenbosch was in deze eerste fase dus voornamelijk een landbouwgebied, zonder een echt dorp als kern. Het is pas in 1685 dat ook het dorp Stellenbosch onder impuls van commissaris Adriaan van Reede tot Drakestein vorm zou krijgen. Tijdens zijn bezoek aan Stellenbosch op 21 mei van dit jaar was hij van oordeel dat de uitbouw van een echte dorpskern met een kerk, en drosdij en andere openbare gebouwen de Compagnie zeker ten gunste zou komen. Mogelijk koesterde van der Stel zelf al enkele jaren de gedachte om deze plannen ten uitvoer te brengen, maar zag hij zich genoodzaakt om te wachten op de steun van een hogere functionaris. De bouw van een heus dorp bracht tenslotte grote kosten en een hele organisatie

⁵⁵ C. 499, deel II: *Uitg. Br., 1679-1681*, pp. 739-740, geciteerd door Böeseken, A., *Simon van der Stel en sy kinders*, pp. 84-85.

met zich mee. In van Reede had hij evenwel de ideale persoon gevonden om zijn ideeën extra gewicht te geven. De commissaris was zelf namelijk heel enthousiast over deze nieuwe stichting. Net als van der Stel was hij een grote voorstander voor de uitbreiding van de kolonie om de problemen in verband met de ontoereikende productie te verhelpen. Ook hij zag in Stellenbosch, *sijnde de plaetse nae allen schijn seer gezond*⁵⁶, de geschikte plaats om van deze uitbreiding echt werk te maken.

Wel was Adriaan van Reede minder te spreken over de manier waarop de nederzetting tot dan toe geordend was. Op het moment dat van Reede Stellenbosch bezocht waren ca. 90 gezinnen verspreid over een gebied met een doorsnede van 2,5 mijl hier hun geluk komen zoeken. De vestiging van deze families was echter *seer disortentelijk* verlopen. Families konden zomaar een stuk grond dat hun beviel uitkiezen zonder dat hier regels of afspraken rond gemaakt waren. Doordat de Politieke Raad het verzuimd had om een duidelijke planning op te maken die dit hele gebeuren kon corrigeren, lagen alle landerijen nu ver uiteen zonder enig patroon. Doordat veel landgoederen zich bovendien zo breed mogelijk langs de oever van de Eerste Rivier uitstrekten werden de gronden daarachter afgesneden van het water. Dit alles bracht onvermijdelijk met zich mee dat er geregeld grensgeschillen uitbraken tussen de vrijburgers. Daarom stelde van Reede voor om de landerijen vanaf de oevers van de rivier voortaan in de diepte te laten uitlopen en de omvang van de gronden duidelijk te laten registreren⁵⁷.

Om Stellenbosch om te vormen tot een volwaardig dorp moest in de eerste plaats een drostdy opgetrokken worden als residentie voor de Landdrost en als vergaderplaats voor de Heemraden (zie verder). Dit bestuurlijke centrum kon volgens de Commissaris best in het midden van het dorp, op het eilandje in de Eerste Rivier, gebouwd worden. De bouw van een kerk kon nog even uitgesteld worden. Wel moest men *sorg draghende dat van de grond daer de kercke staen sal [...] geen landen werden weghegeven*⁵⁸. Blijkbaar had van Reede dus al een specifieke plek voor ogen die voor het kerkgebouw moest gereserveerd worden. Tot dan kon ziekenrooster Mancadan zich voor het verzorgen van de eredienst voorlopig behelpen met een welbepaalde loods die hiertoe was ingericht. Verder werd ook het gebied tussen de toekomstige kerk en de rivier voorbehouden voor de woningen van verschillende dienstverlenende personen als een predikant, een smid, een wagenmaker, een timmerman en dergelijke meer. Deze woningen moesten dan zo gepositioneerd worden *om door deselve een fraije straat te maaken*, die evenwijdig met de Eerste Rivier de hoofdas van het dorp zou

⁵⁶ Hulshof, *Journal van zijn verblijf aan de Kaap* p. 121.

⁵⁷ Idem, pp. 121-123.

⁵⁸ Bōeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 212.

vormen. Ook vandaag is deze Dorpstraat nog steeds één van de spinnen van het stadje Stellenbosch⁵⁹.

Pas in 1686, na zijn uitgebreide expeditie naar Namaqualand (zie verder), zou van der Stel gehoor kunnen geven aan de instructies van de Commissaris. Op 29 juli van dit jaar gaf hij tijdens een bezoek aan het dorpje het bevel tot de bouw van de drostdy en de kerk. Bij een volgend bezoek aan Stellenbosch op 3 januari 1687 was hij echter niet te spreken over de tergend trage vooruitgang van de werkzaamheden. Verschillende werklieden werden beboet en ontslagen. Enkele dagen later liet hij met een zekere trots optekenen: *ende is nu in ses dagen anwesens van den Ed. Heer Commandeur op Stellenbosch en in de resp. werken met 't selve volck meerder gevorderd als in ses volkome maenden voor dato geschied is*⁶⁰. In april 1687 werd de drostdy voltooid en kon Landdrost Johannes Mulder er zijn intrek nemen. Ook de school en de molen werden op ongeveer hetzelfde moment ingewijd.

De constructie van de kerk nam pas in het voorjaar van 1687 een aanvang. Niettemin werd het gebouw nog in hetzelfde jaar voltooid. Daarmee was deze kerk ook meteen de oudste van Zuid-Afrika. In 1698 zou de kerk uitgebreid worden als gevolg van het toenemende aantal kerkbezoekers, maar in 1711 ging ze als gevolg van een brand verloren. Het gebouw bevond zich op de kruising van de huidige Ryneveld- en Kerkstraat. De dorpskern zou zich voortaan verder ontwikkelen tussen de twee grote ankerpunten van het dorpje; de drostdy en de kerk. Ook de oudste gebouwen van Stellenbosch vandaag, het Schreuderhuis (1709) en het Morkelhuis (1700-1720), bevinden zich op de verbinding tussen dit bestuurlijke en spirituele centrum.⁶¹

In hetzelfde jaar dat de eerste steen van de eerste kerk werd gelegd, werden ook meteen de laatste nieuwe kolonisten in de nederzetting toegelaten. Daarna sloot Simon van der Stel het gebied voor verdere cultivatie af. De nederzetting telde toen een zestigtal landgoederen met elk een gemiddelde oppervlakte van 50,5ha. Hiermee was slechts een vijfde tot een tiende van de oppervlakte die voor landbouw geschikt was door de vrijburgers bezet. De beslissing om de uitbreiding van de nederzetting vroegtijdig een halt toe te roepen werd waarschijnlijk onder impuls van de reeds gevestigde vrijburgers genomen. Deze hadden namelijk uitgestrekte vlaktes niemandsland nodig waarop ze hun vee konden laten grazen. De verdere uitbreiding van Stellenbosch zou voortaan dan ook voornamelijk van binnenuit gebeuren.⁶²

⁵⁹ Smuts, F (red.), *Stellenbosch three centuries*, Stellenbosch, 1979, p. 63.

⁶⁰ C. 592: *Orig. Dagregister, 1687*, p. 49, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 63.

⁶¹ Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, p. 63.

⁶² Guelke, L., "Frontier Settlement in early Dutch South Africa", in *Annals of the Association of American Geographers* 66(1), 1976, pp. 25-42.

gelukkigen waren Gerhard van der Bijl van het landgoed Vredenburg, Henning Hüßing van Welmoed, Hendrik Elberts van Vlotenburg en Hans Jurgen Grimp van Oude Libertas. Hoewel de precieze bevoegdheden van deze Heemraden niet bekend zijn, vormde deze beslissing een belangrijke stap in de politieke geschiedenis van de kolonie. Voor het eerst werd namelijk de macht gedecentraliseerd en in handen gegeven van personen die geen VOC-ambtenaren waren. Als vertegenwoordigers van het centrale bestuur moesten deze Heemraden uiteraard wel de belangen van de Compagnie behartigen⁶³.

De volgende belangrijke stap in de evolutie naar lokaal bestuur werd genomen in mei 1685, toen Commissaris Adriaan van Reede een inspectietocht naar de nederzetting maakte. Vooreerst bevestigde hij de Heemraden, nu in de persoon van Gerhard van der Bijl, Henning Hüßing, Jan Cornelis Mostert en Harmen Potgieter, in hun functie. Deze personen bracht hij voortaan onder in het College van Heemraden, een instelling die tot haar opheffing in 1827 vrijwel onaangeroerd zou blijven. De werking van dit bestuurslichaam verliep als volgt. Elk jaar moesten twee van de vier heemraden hun ambt neerleggen, dit nadat het College vier mogelijke kandidaten aan de Politieke raad had voorgelegd. Hierop koos de Politieke Raad uit deze vier de meest geschikte personen om de vacante plaatsen in te vullen. Zo oefende elke Heemraad zijn functie dus voor twee opeenvolgende jaren uit. Na een jaar konden deze personen zich evenwel opnieuw kandidaat stellen, waardoor in realiteit zeer dikwijls dezelfde namen steeds terugkwamen. Van Reede zou echter wel de bevoegdheden van het College van Heemraden duidelijker aflijnen. Hun eerste en belangrijkste taak was om als gerechtshof recht te spreken over kleine rechtszaken. Hiertoe moesten ze elke eerste maandag van de maand een zitting houden waarop grensgeschillen en conflicten over sommen van minder dan Rds. 50 voorgelegd konden worden. Indien één van de partijen niet akkoord was met de uitspraak van het College kon deze altijd beroep aantekenen bij de Raad van Justitie in Kaapstad.

De meest belangrijke ingreep van Commissaris van Reede was evenwel de creatie van de functie van Landdrost, het hoogste bestuurlijke ambt op lokaal niveau. Deze Landdrost was, in tegenstelling tot de Heemraden, een bezoldigde VOC-ambtenaar. Hij was dus in zeer strikte zin de vertegenwoordiger van het centrale bestuur op lokaal niveau en stond als zodanig direct onder het gezag van de Politieke Raad. In zijn instructies aan van der Stel gaf van Reede een duidelijke omschrijving van het profiel waaraan de Landdrost moest voldoen. Deze persoon moest zijn *een Nederlander van de Gereformeerde religie, nughteren trouw, ijverigh, ter*

⁶³ Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, p. 147.

*penne en reeckeningh bequaam, kenisse hebbende van vee, bouwerije en plantagie...*⁶⁴. Voor zijn diensten zou de Landdrost maandelijks met f 24 beloond worden. Ook kreeg hij de beschikking over een paard, slaven en twee knechten om hem te helpen bij het uitvoeren van zijn taken. De persoon die van Reede op het oog had was de Rotterdammer Johannes Mulder. Mulder was in 1682 als soldaat aan de Kaap aangekomen en had al enkele jaren dienst gedaan als winkelier.

De bevoegdheden van deze ambtenaar zouden veel verder reiken dan die van de Heemraden en worden door van Reede uitvoerig opgesomd in zijn instructies aan de eerste Landdrost Mulder. Zijn voornaamste taak was toezicht houden over de verschillende buitenposten. Hierbij moest hij elke maand een verslag schrijven waar de aangroei of het verlies van de veestapel in beschreven werd. Ook was het zijn plicht om er op toe te zien dat de vrijburgers op regelmatige tijdstippen hun graan naar de pakhuizen van de Compagnie stuurden. Verder was de Landdrost verantwoordelijk voor de plantengroei. Hij moest er over waken dat de inheemse planten niet te veel beschadigd werden en dat er voldoende nieuwe bomen werden aangeplant, dit om het dreigende tekort aan hout op te vangen (zie verder). Ook was hij samen met de Heemraden verantwoordelijk voor het wegnen. Hij moest er op toe zien dat bestaande wegen en bruggen onderhouden werden en dat er waar nodig nieuwe wegen werden aangelegd. Verder moest hij er op letten dat alle vrijburgers voldoende toegang hadden tot een waterloop en coördineerde hij het uitroeien van gevaarlijke dieren.

Daarnaast had de Landdrost ook een aantal belangrijke gerechtelijke functies. Als voorzitter van het College van Heemraden moest hij elke maand de gerechtelijke zittingen over kleine burgerlijke zaken bijwonen. Ook was de Landdrost het hoofd van de politie en moest hij, samen met de hulp van zijn veldwachters, overtreders arresteren. Deze overtreders moesten dan voor de Raad van Justitie voorgeleid worden. Enkele maanden na zijn aanstelling zou de Landdrost met de creatie van de burgercommando's ook het militaire hoofd van het Stellenbosche district worden.

Tot slot had de Landdrost ook een aantal administratieve taken. Zo moest hij een register bijhouden waarin alle eigendommen die reeds verdeeld waren in beschreven werden. Ook zou hij van alle nieuwe eigendommen die in de toekomst uitgegeven werden aantekening moeten houden. Ook moest de Landdrost de Politieke Raad geregeld schriftelijk op de hoogte houden

⁶⁴ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 203.

van alle zaken die tijdens de vergaderingen van het College van Landdrost en Heemraden besproken werden⁶⁵.

De bevoegdheden van de Landdrost waren dus heel uitgebreid en divers. Naarmate de kolonie steeds verder landinwaarts reikte zou ook het gebied waarover hij en het College van Heemraden bevoegd was steeds groter worden. Met de creatie van de functie van Landdrost werd ook het bestuurlijk district Stellenbosch in het leven geroepen. Dit district zou aanvankelijk heel het gebied omhelzen dat buiten het Kaapse schiereiland lag. Hiertoe behoorden naast Stellenbosch zelf ondermeer de buitenposten bij Dieprivier, Vissershok, Rietvallei, Hottentots-Holland, De Cuijlen, Klapmuts, en Saldanha Baai. Met de loop der tijd ontstond er als gevolg van bevoegdheidsconflicten evenwel een steeds grotere nood aan een duidelijke scheiding tussen beide gebieden. Daarom besloot de Politieke Raad in 1711 om de jurisdictie van het College van Landdrost en Heemraden tot het gebied ten oosten van de Mosselbank en de Kuilsrivier te beperken. De oostelijke en noordelijke grenzen van het Stellenbosche district bleven echter nog steeds vaag en schoven steeds op naarmate de kolonisten dieper in het Afrikaanse continent doordrongen. Doordat de afstand tussen het College en de onderdanen bleef toenemen werd het voor de Landdrost en de Heemraden steeds moeilijker om effectief controle over de bevolking uit te oefenen. Daarom werden na herhaaldelijke verzoeken hiertoe vanwege de Landdrost uiteindelijk ook de oostelijke grenzen van het district afgebakend. Dit gebeurde in 1745, toen het nieuwe district Swellendam in het leven werd geroepen⁶⁶.

Landbouw

Zoals reeds werd aangegeven werd de nederzetting Stellenbosch voornamelijk vanuit economische overwegingen gesticht. Gedurende de eerste decennia van het bestaan van de kolonie was immers steeds sterker gebleken dat de landerijen in de onmiddellijke omgeving van Kaapstad er niet in slaagden om aan de graanbehoefte van de plaatselijke bevolking en de bezoekende schepen te voldoen. Dit en het feit dat de graasgronden voor de groeiende veestapel geleidelijk uitgeput geraakten zorgde ervoor dat de Compagnie steeds meer interesse begon te vertonen voor het binnenland van het Afrikaanse continent. Toen besloten werd om Stellenbosch open te stellen voor kolonisatie kregen de eerste vrijburgers dan ook zeer gunstige voorwaarden om zich te vestigen (zie terug). Al gauw gingen verscheidene personen op dit verlokkelijke aanbod in, en nog geen half jaar later prijken de eerste

⁶⁵ Idem, pp. 223-226.

⁶⁶ Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, pp. 71-73.

korenvelden in het Stellenbosche landschap. Voor het succes van de graanproductie kunnen verschillende factoren aangebracht worden. Vooreerst moedigden de gunstige vestigingsvoorwaarden die de vrijburgers van de Compagnie kregen hen aan om met ijver en goede moed zich in het ongerepte gebied te vestigen en de grond te bewerken. Ook de praktische hulp die de VOC bood in de vorm van het verhuren van trekossen en het te koop aanbieden van landbouwwerktuigen en zaaizaad tegen billijke prijzen stelde de kolonisten in staat om met vrucht hun kleine bedrijfjes op te starten. Verder begunstigde ook de prijsstijging van het graan in 1683 de hardwerkende boer. Een mud tarwe zou voortaan f 10 kosten, en voor een mud rogge en gerst legde de Compagnie respectievelijk f 8 en f 4 neer.

De activiteiten van de Stellenbosche boer bleven evenwel niet beperkt tot het produceren van graan. Graanbouw was ontegensprekelijk de belangrijkste activiteit in de nederzetting, maar daarnaast werd er ook aan veeteelt gedaan. Zo telde Stellenbosch in 1692 reeds 11.885 schapen. Tegen 1701 zou dit aantal geleidelijk stijgen naar 12.470 stuks. Daarnaast bezaten de meeste vrijburgers ook enkele ossen die als trekdier op het land dienst deden.

Hoewel de graanbouw en de veeteelt met het oog op de bevoorrading van de schepen en de kolonie van de Compagnie zeker voorrang kregen, werd ook de wijnbouw in de nieuwe nederzetting al snel een succesverhaal. Aanvankelijk stond de Politieke Raad vrij argwanend tegenover het aanleggen van wijngaarden. Men vreesde immers dat de vrijburgers de graanbouw zouden verwaarlozen wanneer ze te veel winst uit de wijnbouw konden halen. Aangezien de Heren XVII vanuit de Nederlanden er bij het Kaapse bestuur echter al herhaaldelijk hadden op aangedrongen om ook de wijnbouw te bevorderen verkeerde de Raad in een tegenstrijdige situatie. Daarom werd in 1680 besloten dat elke vrijburger die aan wijnbouw wou doen voor elke morgen wijngaard zes morgen graangewassen moest bewerken. Deze maatregel zou echter niet beletten dat de wijnproductie op zeer korte tijd de hoogte in ging. Tegen 1687 waren er in het dorpje reeds 109.000 wijnranken aangepland. Vijf jaar later was dit aantal gestegen tot 233.000.

Bij het begin van de 18^{de} eeuw was de productie van graan en wijn in Stellenbosch en de Kaapkolonie in het algemeen zo groot geworden dat het bestaan van de vrijburgers bedreigd werd door een overaanbod aan landbouwproducten. De lokale markt en de bevoorrading van de schepen was geleidelijk verzadigd geraakt zonder dat men er in slaagde een nieuwe afzetmarkt te vinden. Veel wijn was namelijk van heel povere kwaliteit, en wat de graanoverschotten betreft konden Batavia en de handelsposten in het oosten zich dit product vanuit andere gebieden goedkoper aanschaffen. De Kaapse landbouwers geraakten hun opbrengsten dus steeds minder en tegen steeds lagere prijzen kwijt. Toen ze onder het bewind

van Willem Adriaan van der Stel ook nog eens met een oneerlijke concurrentie van de hogere VOC-ambtenaren te kampen kregen was de maat vol. Na een lange en complexe strijd zouden de gouverneur en zijn kompanen het onderspit moeten delven (zie terug). Het belangrijkste gevolg hiervan was dat het VOC-personeel strikt werd verboden om nog langer in welke vorm dan ook bij het beoefenen van de landbouw betrokken te zijn. De landbouwproductie zou voortaan alleen en volledig aan de vrijburgers worden overgelaten.⁶⁷

Onder Simon van de Stel leken deze problemen evenwel nog ver weg. Één van de prototypes van de succesvolle 17^{de}-eeuwse Stellenbosche landbouwer was de vrijburger Gerhard van der Bijl. Van der Bijl had zich in 1680 als één van de eersten in de nieuwe nederzetting gevestigd en bouwde hier zijn landgoed Vredenburg uit. Een inventaris van zijn goederen uit 1692 geeft ons een goed beeld van de activiteiten van de – fortuinlijke – Stellenbosche boer. In dit jaar had hij 6 mud tarwe gezaaid, waarna hij er 50 kon oogsten. Het kwart mud gezaaide gerst leverde hem 2 mud op, en voor de ene mud rogge die hij zaaide kon hij er 10 inzamelen. Hier bovenop bezat hij 500 schapen, zeven varkens, vijf paarden en 120 stuks vee. Ook was hij de eigenaar van 20.000 wijnranken. Om dit alles te bewerken en te onderhouden kon hij een beroep doen op de arbeid van 11 slaven.

Uiteraard moesten alle vruchten die de Stellenbosche aarde opleverde op de één of andere manier tot in Kaapstad geraken. Aangezien Stellenbosch van de Kaap gescheiden werd door een onherbergzame zandstrook van 40 kilometer doorsnede was dit geen vanzelfsprekende gebeurtenis. Vertrekkend vanuit Kaapstad liep er sinds de stichting van Stellenbosch een wagenspoor dwars door dit gebied. Langs deze weg konden de kolonisten met veel moeite het materiaal dat ze nodig hadden om hun bedrijfje en een nieuw bestaan op te starten naar de nederzetting transporteren en hun eerste oogsten naar de Kaapse markt brengen. Aangezien er echter nooit enige afspraken gemaakt waren in verband met het onderhoud van de wegen, kwamen vele vrijburgers al snel klagen over de erbarmelijke toestand van het wegensstelsel. Daarom werd het College van Heemraden in 1682 belast met de verantwoordelijkheid over het onderhoud van de wegen. Ook de geschillen tussen de vrijburgers over het gebruik van de wegen zouden voortaan door de Heemraden beslecht worden. Zo zijn er gevallen bekend waarbij een landbouwer een bestaande weg die over zijn grondgebied liep versperde of omploegde, tot groot ongemak en ongenoegen van de naburige kolonisten. Ook van Reede zou zijn ontevredenheid uiten over het feit dat er geen beredeneerd publiek wegennet in de nieuwe nederzetting was aangelegd. Daarom zou hij de bevoegdheid over het wegensstelsel in

⁶⁷ Idem, pp. 179-181.

zijn instructies aan Landdrost en Heemraden van 1685 verder preciseren. Om het onderhoud van de wegen te financieren stelde hij voor om voor alle vrijburgers in het dorp een belasting te heffen afhankelijk van het aantal schapen en stuks vee dat men bezat. Hoewel deze taks het volgende jaar van kracht werd ontwikkelde er zich in de praktijk al snel een ander systeem, waarbij elke burger zijn steentje bijdroeg bij het onderhoud⁶⁸. Dit systeem was echter vrij onefficiënt, en naarmate de kolonisten dieper landinwaarts drongen werd het voor de Landdrost en de Heemraden steeds moeilijker om effectief toezicht te houden op de toestand van de wegen. Daarom stelde het College *padrollen* op. Dit waren registers waarbij het wegennet in verschillende sectoren werd opgedeeld en de bewoners van elke sector verantwoordelijk waren voor de wegen die door hun gebied liepen. Één van deze bewoners werd dan benoemd tot opzichter of *baaspademaaker*. Hij moest er op toe zien dat de burgers zich goed van hun taak kweten en het nodige materiaal en aantal slaven ter beschikking stelden⁶⁹.

Maar zelfs als de wegen goed onderhouden werden had het transport in heel de kolonie te kampen met een belangrijk obstakel, namelijk de rivieren. In tegenstelling tot Europa, waar vele rivieren een belangrijke functie in het transport vervulden, waren de Kaapse rivieren veel te ondiep en te onstabiel om voor de vaart gebruikt te kunnen worden. Door de winterregens werden vele doorwaadplaatsen onbruikbaar, waardoor men gedwongen werd om lange omwegen te maken. In een verslag van 1691 merkte het College van Landdrost en Heemraden dan ook de noodzaak tot de bouw van verscheidene bruggen op. Doordat de financiële middelen van het College evenwel beperkt waren, besloot men om voorlopig met één brug te beginnen. Deze brug zou op het landgoed Oude Libertas van Hans Jurgen Grimpe opgetrokken worden over de Dwarsrivier, dicht bij de plek waar deze in de Eerste Rivier uitmondt. Nog hetzelfde jaar werd de brug, bekend onder de naam *Steenebrug*, door de meester-metsers Simon Janssens en Matthijs Diederick voltooid. Op deze manier werd de tocht van Stellenbosch naar Kaapstad aanzienlijk gemakkelijker gemaakt.

Een laatste belangrijke aspect in het transport waren de zogenaamde *uitspanplekken* of rustplaatsen. Deze uitspanplekken werden op regelmatige afstand langs de belangrijkste verbindingswegen tussen de verschillende nederzettingen opgericht. De trekdieren konden er gevoed worden en op krachten komen, en ook de reizigers kregen er de gelegenheid om uit te rusten en zich te verfrissen. De uitspanplekken waren dan ook gelegen op plaatsen waar voldoende water en graasgrond beschikbaar was. Dit zorgde echter dikwijls voor conflicten

⁶⁸ Idem, p. 220.

⁶⁹ Joubert, *Vroeë blanke vestiging in die Franschoekvallei*, pp. 83-84.

met de omwonende landbouwers. Zo rezen er klachten over reizigers die hun dieren buiten het domein van de rusplaats hadden laten grazen. Omgekeerd gebeurde het ook dat de lokale burens de verleiding van de malse weidegronden van de uitspanplek niet konden weerstaan en hun vee er los lieten. Ook dergelijke conflicten moesten door het College van Landdrost en Heemraden beslecht worden.⁷⁰

Religie en onderwijs

De geschiedenis van het onderwijs en de religie in Stellenbosch begint met een ongedateerde brief uit 1683. In deze brief verzochten de inwoners van Stellenbosch de commandeur dringend om een ziekentrouster annex leraar naar de nieuwe nederzetting te zenden. Door hun geïsoleerde bestaan dreigden hun kinderen immers van een degelijke vorming verstoken te blijven. Zo was er tot dan toe niemand die hen godsdienstig onderricht had kunnen verlenen of in staat was om hen te leren lezen en schrijven. Hierdoor vreesden de vrijburgers dat de zeden en de geest van hun kinderen, en daarmee ook op termijn de hele kolonie, verloederd zouden geraken, iets wat zeker tegen de belangen van de Compagnie inging. Blijkbaar lagen deze argumenten gevoelig bij de commandeur, want niet veel later besloot de Politieke Raad om Sybrand Mancadan naar de nederzetting te sturen om de vrijburgers te onderrichten in de leer van God en de kinderen vaardigheden als lezen, schrijven en rekenen bij te brengen.

Aangezien de nederzetting nog geen kerkgebouw had, moest de dienst voorlopig in een daartoe ingerichte loods doorgaan. Dit zou zo blijven tot 1687, wanneer de oudste kerk van Zuid-Afrika voltooid werd. Reeds het jaar daarvoor echter, op 13 oktober 1686, zou een nieuwe belangrijke stap gezet worden in de religieuze geschiedenis van het dorpje. Op deze dag namelijk, vlak nadat de commandeur zijn ongenoegen geuit had over de trage vooruitgang van de bouw van de drostdy, zou de Gemeente Stellenbosch het licht zien. Deze gebeurtenis werd door predikant Johannes Overneij ingeleid met een misviering⁷¹. Naast een groot deel van de Stellenbosche bevolking woonde ook Simon van der Stel met een aantal hoge VOC-ambtenaren de mis bij. Tijdens deze dienst werden ook de eerste drie baby's van de nederzetting gedoopt.

In december van hetzelfde jaar maakte de Politieke Raad werk van de organisatie van de nieuwe congregatie. Gerrit van der Bijl van het landgoed Vredenburg en Dirk Coetse van Coetseburg, twee vooraanstaande inwoners van de nederzetting werden tot respectievelijk ouderling en deken benoemd. In januari 1687 zou de predikant Overneij samen met zijn

⁷⁰ Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, pp. 229-231.

⁷¹ Dit was meteen ook de eerste eredienst in Stellenbosch die door een predikant werd voorgegaan.

kerkraad opnieuw naar het dorpje komen, ditmaal om de inwoners op te roepen lid te worden van de Gemeente. Blijkbaar was dit initiatief niet zonder succes, want een week later kon hij met trots bij de Politieke Raad berichten dat de Stellenbosche Gemeente nu 52 leden telde. Toch was zijn optimisme niet helemaal op zijn plaats. Tenslotte moest de congregatie het nog steeds stellen zonder predikant. Bovendien was de ziekentrouster Mancadan, de enige gewijde persoon in de nederzetting, niet onmiddellijk een na te streven voorbeeld voor zijn lidmaten. Het was namelijk algemeen bekend dat hij een grote liefhebber was van alcoholische dranken, en meer dan eens rezen er dan ook klachten over zijn dronkenschap en het onbetamelijke gedrag dat hiervan het gevolg was. Toen de aanwezigheid van Overneij hen niet langer kon motiveren bleef het lidmaatschap van verscheidene vrijburgers dan ook een dode letter.

In 1688 zou de Stellenbosche Gemeente met de benoeming van haar eerste vaste predikant evenwel een nieuwe stimulans krijgen. Dit jaar verwelkomde de Kaap namelijk enkele tientallen Franse Hugenotenfamilies, met onder hen ook de predikant Pierre Simond. Net als de meeste Hugenoten, die een stuk grond in Stellenbosch of de pas gestichte nederzetting Drakenstein hadden gekregen, vestigde Simond zich in het binnenland van de kolonie. Hier werd hij onmiddellijk aangesteld als predikant van de congregatie Stellenbosch. Om de twee weken zou hij evenwel ook in Drakenstein de eredienst verzorgen, waarop de ziekentrouster Mancadan de dienst in Stellenbosch op zich nam. Om de drie maand kwam ook de predikant van Kaapstad, op dit moment Johannes van Andel, de gelovigen in Stellenbosch een bezoek brengen. Simond zou predikant blijven tot het einde van Simon van der Stels bewind. De ziekentrouster Mancadan werd in 1692 vervangen door Jan Swart. Ook zijn gedrag was evenwel niet altijd even voorbeeldig, want in 1700 ontving de Politieke Raad van het College van Landdrost en Heemraden een verzoek tot het ontslag van Swart. Hieraan werd niet veel later gehoor gegeven, want reeds enkele maanden later nam Jan Mahieu zijn plaats als ziekentrouster in. Vanaf 1691 zou het gebied waarover de ziekentrouster bevoegd was echter drastisch gereduceerd worden. In dit jaar scheidde Drakenstein zich namelijk van de Stellenbosche Gemeente af, waardoor de kolonie voortaan drie congregaties rijk was⁷².

⁷² Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, pp. 245-248.

Drakenstein



Fig. 6: Drakenstein ca. 1700.

In tegenstelling tot Stellenbosch, dat door van der Stel als het ware in een vlaag van enthousiasme op een tot dan toe onbekende plaats werd gesticht, was de Drakensteinvallei reeds geruime tijd gekend bij de kolonisten. Reeds in 1657 zette Gabbema en zijn expeditie de eerste blanke voet in het gebied. Ook verscheidene latere expedities die de Bergrivier als leiddraad namen voor hun tocht deden deze vallei aan. In de tijd van Commandeur van der Stel werd deze streek eveneens regelmatig bezocht, nu door schutters die hier voornamelijk op nijlpaarden kwamen jagen. In 1687 besloot van der Stel evenwel dat de tijd rijp was om dit gebied ook op meer permanente basis te koloniseren. De vruchtbare gebieden in de buurt van Stellenbosch waren immers net voor nieuwe kolonisten gesloten. Toen een groepje vrijburgers in oktober 1687 de Commandeur verzocht om hen een stuk grond toe te kennen, besloot van der Stel dan ook om hen in de vallei van de Bergrivier onder te brengen. Nadat hij de jaarlijkse kermis te Stellenbosch had bijgewoond, verliet de Commandeur in het

gezelschap van deze vrijburgers op 16 oktober 1687 het dorpje om via Simonsvallei en Croesenspruit naar de Bergrivier te trekken. Hier aangekomen wees hij de 23 kolonisten een stuk grond toe. Hierbij ging hij systematischer tewerk dan acht jaar eerder in Stellenbosch het geval was. Elke vrijburger kreeg een stuk grond met een oppervlakte van 51 hectare. Alle percelen lagen in een lange aaneengesloten rij langs de westoever van de Bergrivier, waarbij elk stuk 228 meter aan de oever grensde en zich 2280 meter landinwaarts uitstrekte. Die avond kon hij dan ook *seer weltevreden en verheugd* naar Stellenbosch terugkeren. Van der Stel drong er bij de Landdrost op aan om deze percelen zo snel mogelijk officieel te laten opmeten en in een register vast te leggen. Op deze manier wilde hij de conflicten die in Stellenbosch gerezen waren vermijden. Verder besloot hij om de nieuwe nederzetting Drakenstein te noemen. Dit ter ere van Commissaris Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein, waar hij twee jaar eerder zo goed mee had kunnen opschieten. De namen van de 23 kolonisten zijn jammer genoeg niet bekend. Aan slechts drie van hen werd namelijk in hetzelfde jaar een grondbrief uitgereikt. Deze drie zijn Willem Schalk van der Merwe met zijn landgoed Kunnenberg, Pieter Jansz. van Paarl Diamant en Gerrit Jansz. Deventer van Slot van de Paarl. Net als in Stellenbosch werd hen gratis een stuk grond in volle eigendom gegeven. Ook hier moest evenwel vanaf het tweede jaar een tiende van de opbrengst aan de Compagnie gegeven worden.

De nieuwe nederzetting aan de Bergrivier zou de volgende jaren een heel snelle uitbreiding kennen. Vooral de komst van de Franse Hugenoten vanaf 1688 zorgde ervoor dat Drakenstein nog voor de eeuwwisseling qua omvang met Stellenbosch kon wedijveren. Na de opheffing van het Edict van Nantes in 1685 zagen vele Hugenoten zich genoodzaakt om naar andere protestantse gebieden zoals de Noordelijke Nederlanden te vluchten. Onmiddellijk beseften de Heren XVII dat deze vluchtelingen de ideale kolonisten voor de kolonie waren. Velen van hen hadden immers alles verloren en zouden aan de Kaap de kans krijgen om een nieuw bestaan op te bouwen. Daarom bood de VOC de Hugenoten een aantal aantrekkelijke voorwaarden aan om hen te overtuigen zich in de Kaapkolonie te vestigen. Zo zouden ze een gratis overtocht naar de Kaap krijgen en was hun een eigen predikant beloofd. Ondanks dit aanlokkelijke voorstel zouden er in totaal maar een 120-tal families tussen 1688 en 1700 op dit aanbod ingaan. Velen waren begrijpelijkerwijs immers niet bereid om het comfort en de beschaving van de Nederlanden om te ruilen voor een primitief bestaan in een onbekend en verafgelegen land. Bij de aankomst van de eerste Hugenotenfamilies in 1688 besloot van der Stel om hen over de verschillende nederzettingen te verspreiden. Hij hoopte namelijk dat ze zo moeilijker hun hechte band zouden kunnen handhaven en *daar door haar onse taal en*

*seden te doen leeren en de Duijtsche natie in te lijven*⁷³. Toch zou een groot deel van de nieuwe kolonisten in de Drakensteinvallei terecht komen. Langs de Bergrivier was immers nog meer dan genoeg land beschikbaar om een dergelijke grote groep te huisvesten.⁷⁴

De meeste van hen kregen een stuk grond in een zuidoostelijke uithoek van de vallei toegewezen. Deze afgezonderde vallei stond dan ook al vlug bekend onder de naam *Franschhoekvallei*. Tegen het jaar 1700 hadden negen Franse kolonisten zich in deze vallei gevestigd. Hun lotgevallen worden door Joubert in zijn doctoraat uitvoerig beschreven⁷⁵. De eerste drie bewoners van Franschhoek waren de gebroeders Pierre, Abraham en Jacob de Villiers. Vermoedelijk werden ze bij hun aankomst op één gemeenschappelijk landgoed, genaamd La Rochelle ondergebracht. Geleidelijk zouden ze echter elk hun eigen weg gaan. In 1694 ontving Pierre de plaats Bourgogne, met een oppervlakte van 66 morgen. Hetzelfde jaar zouden ook de andere broers Abraham en Jacob zich elders gaan vestigen. De eerste nam het landgoed Champagne in ontvangst, en Jacob de Villiers verhuisde naar La Bri. De twee percelen werden door landmeter H.B. Oldenland opgemeten en hadden een omvang van respectievelijk 60 en 50 morgen. Eveneens in het jaar 1694 werden nog enkele andere landgoederen aan de Franse vrijburgers toegewezen. Nog voor de eeuwwisseling telde Drakenstein drie landgoederen die bekend stonden onder de naam La Motte. Één van deze drie was in de Franschhoekvallei gelegen en werd het eigendom van de Hugenoot Jaques Malan. Het landgoed grensde vlak aan de percelen van de gebroeders de Villiers en werd door landmeter Slotzboo op een oppervlakte van 61 morgen vastgelegd. Deze Slotzboo zou ook de landgoederen La Cotte en La Terra de Luc opmeten. De plaats La Cotte werd in 1694 aan de Fransman Jean Gardiol in eigendom gegeven, terwijl La Terra de Luc voortaan aan een zekere Matthieu Amiel toebehoorde. Beide percelen waren 60 morgen groot. Grenzend aan La terra de Luc lag het landgoed La Provence. Ook deze plaats werd door H.B. Oldenland op 60 morgen vastgelegd en werd de eigendom van de Hugenoot Pierre Joubert. Tot slot herbergde de Franschhoekvallei nog de landgoederen La Dauphine en Cabrière. Het eerste was naast de plaats Bourgogne van Pierre de Villiers gelegen en werd aan Estienne Niel toegewezen. Cabrière zou op 22 december 1694 in handen van de vrijburger Pierre Jordaan terecht komen. Hoewel het algemene beleid van de Compagnie erin bestond om de Franse vluchtelingen zoveel mogelijk te verspreiden vormt Franschhoek dus duidelijk een afwijking op deze regel. Met uitzondering van één kolonist waren alle eigenaars van de landgoederen in de vallei van

⁷³ C. 503: *Uitg. Brieven, 1691-1692*, p. 111, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 95.

⁷⁴ Oberholster, *Paarlvallei*, pp. 14-15.

⁷⁵ Joubert, *Vroë blanke vestiging in die Franschhoekvallei*, pp. 13-24.

Franse origine. Deze witte raaf was de vrijburger Hendrik Muller van Basel. Eveneens in 1694 kreeg hij de plaats Keerweder in zijn bezit. Waarom de Compagnie nu net op deze plek een dergelijke concentratie van Franse Hugenenoten toeliet is niet bekend. Mogelijk wou de Politieke Raad de Franse kolonisten iets gunstiger gezind stemmen nadat ze meermaals geprotesteerd hadden tegen de eerdere assimilatiepolitiek van de Compagnie.

De uitbreiding in de richting van de Franschoekvallei zou echter niet volstaan om de toestroom aan nieuwe kolonisten op te vangen. Ook in andere richtingen werden er nog voor de eeuwwisseling vanuit het oorspronkelijke vestigingspunt nieuwe gemeenschappen langs de Bergrivier gesticht. De belangrijkste van deze bevolkingskernen bevonden zich nabij het huidige Paarl, Dal Josafat en Simondium (zie Fig. 6). Als gevolg van deze uitbreiding besloot de Politieke Raad in oktober 1691 om de grenzen van de Drakensteinse nederzetting zo ver uit te breiden dat de gehele Paarlberg er in omvat werd. In 1694 zou hier, zoals hoger al bleek, nog Franschoek aan toegevoegd worden. Vijf jaar later kende de blanke vestiging in Drakenstein haar definitieve uitbreiding toen ook de Wagemakersvallei, in het uiterste noorden van de vallei van de Bergrivier, door de kolonisten ingepalmd werd. Dit was meteen ook de laatste uitbreiding van de kolonie die onder het bewind van Simon van der Stel plaatsvond⁷⁶.

Lokaal bestuur

Vanaf de vestiging van de eerste 23 kolonisten in de Drakensteinvallei maakte de nieuwe nederzetting deel uit van het district Stellenbosch. De vrijburgers langs de Bergrivier vielen dus net als alle andere inwoners van het district onder het gezag van de Landdrost. Toch kreeg de nieuwe nederzetting al vroeg enige inspraak in het bestuur. Vooreerst werd de naam van het district nog in 1687 omgevormd in district *Stellenbosch en Drakenstein*. Ook kreeg de gemeenschap in Drakenstein vier vertegenwoordigers in het College van Landdrost en Heemraden toegekend. Dit College zou evenwel steeds in Stellenbosch blijven zetelen. Verder werd er ook een zekere mate van scheiding tussen de twee vestigingsgebieden doorgevoerd. Zo kreeg Drakenstein zijn eigen gerechtsbode en zou het gebied reeds in 1687 een aparte congregatie vormen (zie verder). Ook werd een deel van de belastingen van de inwoners uit dit gebied in een afzonderlijke kas bewaard. Toch zouden de Drakensteinse Heemraden in 1717 hun beklag uiten over het feit dat het overgrote deel van de belastingen in de centrale districtkas van Stellenbosch verdween. Van dit geld vloeiende er maar heel weinig

⁷⁶ Oberholster, *Paarlvallei*, pp. 14-15.

naar Drakenstein terug. Nochtans had de nederzetting op dit moment met een zware schuldenlast te kampen, want de bouw van de pastorie en de plannen om een brug over de Bergrivier te bouwen vereisten handenvol geld. Daarom stelden deze Heemraden voor om de kas van Stellenbosch en Drakenstein voortaan helemaal te scheiden. Dit voorstel werd door de overige Heemraden en de Landdrost evenwel afgekeurd, en zo bleef de kas tot de afschaffing van het College in 1827 gemeenschappelijk.

Landbouw

Net als in Stellenbosch was de landbouw de belangrijkste economische drijfveer en activiteit in de Drakensteinvallei. Ook hier werd de openstelling van dit gebied in 1687 gestimuleerd door de wens van de Compagnie om de voedseltekorten weg te werken. Volgens van der Stel zouden de kolonisten in deze nieuwe nederzetting de kolonie in staat moeten stellen om op korte termijn zowel aan de eigen behoefte als aan de vraag van de passerende schepen te voldoen. Voor de nieuwe boeren golden dezelfde voorwaarden als voor de eerste kolonisten in Stellenbosch enkele jaren terug. Ook hier kregen ze hun grond in volle eigendom en werden ze het eerste jaar vrijgesteld van belastingen. Vanaf het tweede jaar moesten ze evenwel ook een tiende van hun opbrengst aan de Compagnie leveren. De eerste 23 kolonisten die zich in 1687 in de vallei kwamen vestigen kregen allen een duidelijk afgebakend perceel van ongeveer 60 morgen groot. Elke boer moest zijn land onmiddellijk beginnen bewerken. Zoniet zou hij zijn eigendom weer verliezen.

De omstandigheden waarin deze eerste kolonisten een bestaan moesten zien op te bouwen waren niet altijd even rooskleurig. In de eerste plaats moesten ze met primitieve middelen een eenvoudig gebouw van klei optrekken om een dak boven het hoofd te hebben. Ook moest het ongerepte land van struiken en grote stenen en dergelijke ontdaan worden vooraleer men uiteindelijk tot de aanplanting van gewassen kon overgaan. Het vroeg dus heel wat tijd en arbeid voor de vrijburgers ook de eerste vruchten van hun werk konden plukken. Tot op zekere hoogte konden ze echter wel rekenen op de hulp van de Compagnie. Deze stelde in deze eerste fase landbouwwerktuigen en trekdieren ter beschikking en stond goedkope leningen toe. Ook werden de nieuwe kolonisten aanvankelijk door de Compagnie gratis van zaaizaad en voedsel en planken voor de bouw van hun woonhuis voorzien. Ook de reeds gevestigde vrijburgers waren solidair met hun nieuwe burens. Zo stelden ze bijvoorbeeld gratis

wagens ter beschikking om de nieuwe boeren met hun hebben en houden naar de hen toegewezen plaats te vervoeren⁷⁷.

De landbouwactiviteiten van de eerste kolonisten waren vrij divers. Van specialisatie was er in deze periode zeker nog geen sprake. Zo zaaide elke beginnende boer een aantal mud koren en voedergewassen, legde hij een kleine groentetuin aan en plantte hij een aantal wingerdstokken. Ook bezaten de meer succesvolle vrijburgers enkele schapen, een paard om op te rijden en een aantal ossen als trekdier. Door het combineren van al deze activiteiten kon de Drakensteinse boer grotendeels in de eigen behoeften voorzien. Als gevolg van de grote afstanden en het gebrekkige wegensstelsel was het immers niet mogelijk om veel producten vanuit andere gebieden aan te voeren. Wel liep er al vóór 1700 een vast wagenpad dat de Drakensteinvallei met Kaapstad verbond. Dit bijna honderd kilometer lange pad volgde in grote lijnen de route die Gabbema reeds in 1657 had gevolgd. Net als in het geval van Stellenbosch werd de tocht evenwel sterk bemoeilijkt door de Kaapse zandvlakte die men steeds moest doorkruisen. Verder werd de nieuwe nederzetting via de zogenaamde Banhoekweg ook met Stellenbosch verbonden. Ondermeer de Hugonoten die zich na 1688 in de vallei kwamen vestigen zouden van deze weg gebruik maken. Dit pad stond evenwel bekend om zijn steile en gevaarlijke traject. Zo vermeldde Peter Kolbe in zijn *Beschryving van de Kaap de Goede Hoop* uit 1727 dat deze Banhoekweg door de plaatselijke bewoners dan ook *Bangen-hoek* genaamd werd⁷⁸.

Blijkbaar ging het deze eerste kolonisten ondanks hun geïsoleerde situatie toch voor de wind. Op enkele jaren tijd zou Drakenstein uitgroeien tot een prominente landbouwstreek die haar oorspronkelijke doel, namelijk het wegwerken van de voedseltekorten, meer dan bereikte. Dit blijkt duidelijk uit de volgende tabel, die vertrekkend vanuit een aantal opgaven, de landbouwproductie van de drie belangrijkste gemeenschappen van de kolonie in het jaar 1701 met elkaar vergelijkt⁷⁹:

⁷⁷ Oberholster, *Paarlvallei*, pp. 73-75.

⁷⁸ Joubert., *Vroë blanke vestiging in die Franschhoekvallei*, p. 84.

⁷⁹ Oberholster, *Paarlvallei*, p. 74.

Tabel 1. Landbouwproductie aan de Kaap in 1700.

	Drakenstein	Stellenbosch	Kaaps district	Totaal
Wingerdstokken	591.300	428.600	644.500	1.664.400
Leggers wijn ⁸⁰	418,5	366,5	350	1.135
Gezaaid koren (mud)	202,5	220	223,5	646
Geoogst koren (mud)	1.074	1.314	1.480	3.868
Gezaaid rogge (mud)	154	129,5	81,5	365
Geoogst rogge (mud)	924	874	698	2.496
Gezaaid gerst (mud)	24	7,5	27	58,5
Geoogst gerst (mud)	209	62	313	584
Vee	2.569	2.931	4.204	9.704
Paarden	149	164	368	681
Schape	9.963	12.470	30.693	53.126
Varkens	103	173	99	375

Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat Drakenstein voornamelijk als wijnbouwgebied een belangrijke plaats in de Kaapse economie innam. Veertien jaar na haar stichting waren er reeds 160.000 meer wingerdstokken aangepland dan in Stellenbosch. Hoewel hiermee nog niet het aantal van het Kaapse district bereikt was, leverde dit toch een grotere hoeveelheid wijn op. Op het gebied van de graanproductie en de veeteelt kwam de Drakensteinvallei wel nog op de derde plaats. Wat het aantal dieren betreft kan dit voornamelijk toegeschreven worden aan de beperkte oppervlakte weidegronden. Hierdoor werden de boeren verplicht om meer voedergewassen als rogge en gerst te zaaien (zie grafiek). Het vee en de paarden die opgegeven werden bestonden dan ook voornamelijk uit trek- en rijdieren. De schape werden gehouden om in de eigen vleesbehoefte te kunnen voorzien. Bovendien werd de kloof met de andere gemeenschappen steeds kleiner. Naar de tweede helft van de 18^{de} eeuw toe zou de wijnproductie in Drakenstein en het aantal stuks vee dat er gehouden werd ver de andere gemeenschappen overstijgen. Alleen op het gebied van de graanproductie bleef het Kaapse district steeds aan de top⁸¹.

⁸⁰ Één legger wijn is ongeveer gelijk aan 582 liter.

⁸¹ Ross, R. en van Duin, P., "The economy of the Cape Colony in the eighteenth century", in *Intercontinenta* 7, 1987.

Religie en onderwijs

Net zoals Drakenstein op politiek gebied aanvankelijk deel uitmaakte van het Stellenbosche district, viel de nederzetting bij haar stichting ook op religieus gebied onder de Gemeente Stellenbosch. Voornamelijk onder impuls van de Hugenoten zou de Drakensteinse gemeenschap evenwel betrekkelijk snel enige religieuze autonomie genieten. Nochtans was de Compagnie bij de aankomst van de Hugenoten in 1688 niet direct geneigd om de Fransen een eigen congregatie toe te kennen. Alle verzoeken en voorstellen van hun predikant Simond ten spijt bleef van der Stel hardnekkig weigeren om hen een eigen kerkraad toe te kennen. Een dergelijke toekenning zou immers helemaal niet passen in de assimilatiepolitiek die de Compagnie voerde. Toch moesten de kolonisten in de Drakensteinvallei ook toegang hebben tot de eredienst. De Politieke Raad wilde immers niet dat de zedeloosheid waarmee de Stellenbosche vrijburgers enkele jaren eerder bedreigd hadden nu onder deze nieuwe gemeenschap hoogtij zou vieren. Daarom kreeg Simond de instructie om alle zondagen afwisselend in Stellenbosch en Drakenstein te prediken. Dit was evenwel een regeling die noch naar de zin van de Nederlanders, noch naar die van de Fransen was. Voor de Hugenoten werd namelijk duidelijk dat ze de eigen predikant die hen bij hun vertrek in de Nederlanden beloofd was om de twee weken moesten afstaan. De Nederlanders op hun beurt waren er niet over te spreken dat de eredienst voortaan in het Frans doorging. Ook voor Simond zelf, die voortdurend tussen Stellenbosch en Drakenstein moest pendelen, was dit allesbehalve een comfortabele situatie. Na herhaaldelijke vergeefse pogingen om deze regeling te veranderen, besloot Pierre Simond in juni 1689 uiteindelijk dan maar om achter de rug van de Politieke Raad bij de Heren XVII zelf een verzoek om een eigen kerkraad in te dienen⁸². Ondertussen nam een afvaardiging van de Franse gemeenschap, bestaande uit Jacob de Savoye, Daniel de Ruelle, Abraham de Villiers, Louis Courtier en Pierre Simond, nog een laatste poging om van der Stel op andere gedachten te brengen. De Fransen hadden evenwel geen slechter moment kunnen kiezen om bij de Commandeur aan te kloppen. Hij had er namelijk net een uitputtende bespreking met zeven Khoi-kapiteins opzitten, en ook het net binnengekomen bericht dat de Republiek opnieuw in oorlog was geraakt met de Fransen stemde hem zonder twijfel slecht gezind. Van der Stel voer dan ook heel heftig uit tegen de delegatie. Hij beschuldigde de Hugenoten ervan onder de dekmantel van geloofsvervolgung een lui en *vaddig* leven te leiden. Nog even en ze zouden het zelfs wagen om *hun eigen magistrat, Opperhoofd en Prince van*

⁸² Oberholster, *Paarlvallei*, pp. 109-112.

den lande aan te vragen, zo liet hij in de resoluties optekenen. Hij gaf hun dan ook het bevel om de Raad met *sulke impertinente versoeken* nooit meer lastig te vallen⁸³.

Niet veel later bereikte evenwel het gunstige antwoord van de Heren XVII de Kaapkolonie. De Politieke Raad had weinig keus dan de instructies van hun oversten te respecteren, en dus werd de Drakensteinse kerkraad op 30 december 1691 een feit. De Hugenoten Claude Marré, Louis de Berant en Louis Cordier werden als ouderlingen aangesteld. Abraham de Villiers, Pierre Meyer Pierre Benezet en Pierre Roussbouw kregen de functie van diaken toegewezen. Simond zelf zou tot 1702 de predikant van de congregatie blijven. Aangezien de nieuwe congregatie nog niet over een eigen kerkgebouw of pastorie beschikte, gingen de erediensten aanvankelijk door in een vrijburgerhuis. In 1694 zou Simond van de Politieke Raad evenwel een perceel van 18 morgen ontvangen dat hij voor religieuze doeleinden kon gebruiken. Met behulp van de lidmaten zou hij erin slagen om op dit stukje grond, dat de naam Simondium kreeg, een primitief kerkgebouw van klei op te richten. Het uiterlijk van dit gebouw was zo eenvoudig dat het door buitenstaanders meermaals met een schuur vergeleken werd. De uitbreiding van de Gemeente zorgde er echter voor dat dit kerkje spoedig te klein werd. Bovendien begon het haastig geconstrueerde gebouw al vlug af te takelen. Toen het kerkje in 1716 als gevolg van een zware storm helemaal instortte liet de noodzaak tot de bouw van een nieuwe kerk zich des te meer voelen. Deze kwam er uiteindelijk in 1720, toen het nieuwe kerkgebouw aan de voet van de Paarlberg plechtig ingewijd werd⁸⁴.

Naast godsdienstig onderricht drong zich met de vestiging van een nieuwe gemeenschap in de Drakensteinvallei ook de noodzaak aan een vorm van onderwijs voor de kinderen van de kolonisten op. Daarom werd de Hugenoot Paul Roux in november 1688 als ziekentrouster annex leraar aangewezen. Naar het voorbeeld van Stellenbosch werden ook in Drakenstein beide functies in één persoon verenigd. Een klein schooltje werd opgericht nabij de plaats waar enkele jaren later het eerste kerkje zou komen. Toen de kerk in 1720 naar de voet van de Paarlberg verschoof, verhuisde ook het schooltje naar deze nieuwe locatie. Hoewel Roux als Hugenoot zowel Frans als Nederlands machtig was, werd hij in de eerste plaats aangesteld om in de behoeften van de Franse gemeenschap te voorzien. Dit wekte bij de Nederlandse bevolking heel wat ergernis op. Daarom besloot de Politieke Raad in 1700 om in het kader van haar beleid van vernederlandsing naast Roux ook de Nederlander Jacobus de Groot als onderwijzer aan te stellen.

⁸³ C. 6: *Resolutiën, 1686-1699*, pp. 311-312, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 94.

⁸⁴ Joubert, *Vroeë blanke vestiging in die Franschoekvallei*, pp. 135-137.

Naast deze publieke vorm van onderwijs waren hadden ook verscheidene vrijburgers in Drakenstein een persoonlijke huisonderwijzer in dienst. De meeste van hen waren gewezen matrozen en soldaten van de Compagnie. Vooral de Franse Hugonoten wierven geregeld dergelijke huisonderwijzer aan om zo het beleid van vernederlandsing te ontwijken. Ook de grote verspreiding van de landgoederen bracht verscheidene geïsoleerde kolonisten ertoe om een huisleraar in dienst te nemen. Voor vele kinderen was het immers onmogelijk om elke dag de grote afstand naar Simondium, of vanaf 1720 naar Paarl, af te leggen.

Buitenposten

Wat de vroegste geschiedenis van Stellenbosch en Drakenstein aangaat, bestaan er vrij uitvoerige overzichten in de literatuur. Vooral de werken die naar aanleiding van het 300-jarige bestaan van deze nederzettingen verschenen zijn geven een goed en gedetailleerd beeld van de geschiedenis van Stellenbosch en Drakenstein vanaf hun stichting tot het laatste kwart van de 20^{ste} eeuw⁸⁵. Naar de verscheidene kleinere stichtingen van de Compagnie in de 17^{de} eeuw is echter veel minder onderzoek gedaan. Enkel Böeseken besteedt in haar biografie over Simon van der Stel terloops even aandacht aan de buitenposten die onder van der Stel gesticht zijn⁸⁶. Nochtans speelden vele van hen een niet te onderschatten rol in de uitbreiding van de kolonie. Zoals verder nog zal blijken vervulden verscheidene van deze stichtingen namelijk een belangrijke functie als tussenstop op lange reizen naar het binnenland. In deze zin vormden de buitenposten als het ware onmisbare knooppunten in het netwerk van kolonisatie dat steeds verder landinwaarts reikte.

De Cuijlen

De buitenpost met het grootste belang voor de kolonie die onder van der Stel gesticht werd was meer dan waarschijnlijk De Cuijlen. Dit is dan ook de buitenpost waar we in de bronnen het best over gedocumenteerd zijn. Het plan om De Cuijlen op te richten dateert van 8 januari 1680. Toen besloot de Politieke Raad om gehoor te geven aan de suggestie van Comissaris Sibrand Abbema om een tussenstop halverwege tussen Kaapstad en Hottentots-Holland te stichten (zie fig. 2). De nieuwe post zou vooral gebruikt worden om het vee dat naar en van Hottentots-Holland gebracht werd een beschutte plaats te geven om uit te rusten. Op 27 april verliet Simon van der Stel het kasteel om zelf de locatie van de nieuwe buitenpost uit te

⁸⁵ Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, Stellenbosch, 1979 en Oberholster, A.G., *Paarlvallei, 1687-1987*, Pretoria, 1987.

⁸⁶ Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, Kaapstad, 1964.

kiezen⁸⁷. Twee dagen later kwam de Commandeur van zijn tocht terug, *hebbende 't geprojecteerde woonhuijs g' ordonneert op een bequame plaets*. Van der Stel had er op toe gezien dat de veepost in de nabijheid van een riviertje zou gebouwd worden, zodat het vee nooit gebrek aan water zou hebben⁸⁸. Op 2 augustus van hetzelfde jaar werd eindelijk het eerste bouw materiaal naar De Cuijlen vervoerd, zodat met de bouw van de post begonnen kon worden⁸⁹. Vanaf dan duikt de naam De Cuijlen geregeld in de bronnen op. Uit deze vermeldingen blijkt duidelijk dat de buitenpost vrijwel onmiddellijk na haar stichting een vaste halte was geworden voor iedereen die landinwaarts trok of vanuit het binnenland naar de Kaap reisde. Uit al deze bronfragmenten kan men afleiden dat De Cuijlen één van de belangrijkste knooppunten in het transportnetwerk van de kolonie vormde. Zo maakten een aantal vrijburgers die zich in december 1680 *met sak en pak* in Stellenbosch gingen vestigen reeds van deze buitenpost gebruik om er de nacht door te brengen⁹⁰.

Ook sergeant Ollof Bergh berichtte de Commandeur op 28 april 1681 dat hij met het vee dat hij van de Khoikhoi had kunnen ruilen goed en wel op De Cuijlen aangekomen was. Deze ruilexpeditie was naar zijn eigen mening een groot succes geworden. Spijtig genoeg is het aantal stuks vee dat hij heeft kunnen bemachtigen evenwel opengelaten, zodat we genoodzaakt zijn hem op zijn woord te geloven⁹¹. Het jaar daarop zou Bergh zijn succesverhaal nog eens overdoen. Deze keer zijn we gelukkig wel beter gedocumenteerd. Tijdens deze expeditie was hij er namelijk in geslaagd om maar liefst 1000 schapen en 250 runderen met de Hessequas te ruilen. Bergh nodigt de Commandeur uit om zelf naar De Cuijlen te komen, zodat hij de aanwinst met eigen ogen kan aanschouwen *ten eynde om de schapen en beesten aen verscheijden posten te doen verdeelen*⁹². Enkele dagen later zou de Commandeur aan deze oproep ook gehoor geven en vertrok hij naar De Cuijlen⁹³.

Verder zou ook Commissaris J. Vosch in oktober 1684 De Cuijlen op zijn inspectietocht door de kolonie aandoen. De rol van De Cuijlen als knooppunt wordt door Vosch nog eens extra onderstreept, *zijnde een pleijsterplaets tusschen dese drie voorengenoemde [Kaapstad, Hottentots-Holland en Stellenbosch] lantstreecken van waer men dan als op een drije springh naer een van dese drie plaetsen reysen kan*. Naast een stal voor de dieren bezat de buitenpost

⁸⁷ V.C. 9: *Dagregister*, 1680-1683, 27 april 1680, p. 63.

⁸⁸ Idem, 29 april 1680, p. 65.

⁸⁹ Idem, 2 augustus 1680, p. 105.

⁹⁰ Idem, 7 december 1680, p. 162.

⁹¹ Idem, 28 april 1681, p. 262.

⁹² Idem, 20 december 1681, pp. 461-462.

⁹³ Idem, 23 december 1681, p. 468.

ook een grote moestuin, die met de mest van het vee vruchtbaar gemaakt werd⁹⁴. Later in het jaar zou de Politieke Raad besluiten om de stal zodanig uit te bouwen dat hij 1000 schapen kon herbergen.

De meeste informatie over de buitenpost De Cuijlen krijgen we van Commissaris Hendrik Adriaan van Reede. In 1685 zou hij een uitvoerige inspectietocht doorheen de kolonie maken. Van deze tocht nam hij nauwgezet notitie in zijn journaal⁹⁵. Ook zijn tussenstop aan De Cuijlen op 18 mei 1685 wordt hierin vermeld. Om te beginnen geeft van Reede ons iets meer informatie over de precieze functie van de stichting als veepost. Volgens hem werd De Cuijlen gebruikt om *het jonge vee, oijen, speenlammeren en veersen op te voeden en groot te maecken*. De jonge dieren werden wanneer ze geboren waren van de andere posten naar hier gebracht om grootgebracht te worden. Wanneer de dieren volgroeid waren werden ze dan weer over de andere nederzettingen verdeeld. Deze methode, die door Simon van der Stel zelf uitgevonden was, werd door van Reede sterk geprezen. De post werd bemand door een opzichter en zeven *veeharders*. Deze werden bijgestaan door zes slaven die voor het onderhoud van de moestuin moesten instaan.

De gebouwen van de buitenpost bestonden uit een kamer van steen en klei die als woonhuis fungeerde, en een lange loods waarin het vee ondergebracht werd. Overdag liet men het vee steeds binnen een straal van een 3-tal mijl op de omliggende weilanden grazen. ‘s Nachts werd het binnen deze stalling en de aaneensluitende kralen opgesloten om *voor het wild ende verscheurend gedierte bevrijt ende bewaert te zijn*. Toch was deze constructie niet helemaal veilig, want reeds meerdere keren had een leeuw zich door de verschansing weten te werken en grote schade onder de dieren aangericht. Daarom stelde van Reede voor om de buitenpost volgens zijn instructies te herbouwen, zodat dit probleem in de toekomst vermeden zou worden. Vooreerst moesten de gebouwen in een groot vierkant opgericht worden. Hierbij zou het woonhuis één zijde vormen en moesten de stallingen de andere drie zijden voor hun rekening nemen. De ruimte binnen dit vierkant moest groot genoeg zijn zodanig dat al het vee hierop gestald kon worden. Vervolgens moesten de gaten tussen de verschillende gebouwen met hoge en stevige palissades gedicht worden zodat het vierkant helemaal afgesloten werd. Rond dit alles moest nog eens een brede en diepe gracht gegraven worden, *welcken barm met doornen bepoot ofte bedeckt geen landt over laet om te gaen*. Met deze constructie zouden

⁹⁴ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 182.

⁹⁵ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, pp. 114-116.

niet alleen de leeuwen buitengehouden worden, maar kon de post zich ook gemakkelijker verdedigen tegen mogelijke aanvallen van de inlandse bevolking.⁹⁶

De Klapmuts

Een andere buitenpost die onder Simon van der Stel gesticht werd was De Klapmuts, ook Klein Hottentots-Holland genaamd. Ook deze post werd door de Commandeur in eigen persoon uitgekozen op 25 maart 1683, tijdens een tocht naar het binnenland⁹⁷. Een goed jaar later werd deze stichting door Commissaris J. Vosch bezocht, precies één dag voor hij de buitenpost aan De Cuijlen zou aandoen (zie hoger). Deze buitenpost was gelegen aan de voet van een berg die alleen op zijn top enkele bomen had staan. Hierdoor doet deze berg sterk aan een platte muts denken; vandaar de naam van de nederzetting. Deze buitenpost bezat een mooi stuk bebouwde grond van ongeveer 100 morgen groot. Hij moest het echter wel zonder goed stromend water in de buurt stellen⁹⁸. Een maand na het bezoek van deze Commissaris besloot de Politiek Raad om ook een schaapstal aan De Klapmuts te bouwen waar 2000 schapen onderdak konden krijgen. Of J. Vosch enige invloed op deze beslissing heeft gehad is niet bekend⁹⁹.

Ook wat deze buitenpost aangaat zijn we het best geïnformeerd door Commissaris van Reede. Toen hij De Klapmuts een goed half jaar later bezocht was de oppervlakte gecultiveerd land gestegen tot 120 morgen. Van Reede schatte de totale bebouwbare oppervlakte van de vallei op een 400 à 500 morgen. Op De Klapmuts werden alle ossen en stieren van de Compagnie ondergebracht. De ossen werden er getraind om als trekdier dienst te kunnen doen, en de stieren werden van hieruit *als aentelingh versonden, daer deselve van noden zijn*. Op de buitenpost was een lange schuur gebouwd die dienst deed als woonhuis voor het personeel en een opslagplaats voor het graan bevatte. Iets hoger tegen de berghelling op stond een kraal waar de dieren in ondergebracht werden. De plaats werd bemand door een opzichter, geassisteerd door acht knechten. Het hoge aantal van 46 slaven moest er voor instaan dat het intensieve werk van het verwijderen van stenen, wortels en struikgewas om de grond bebouwbaar te maken vooruitgang boekte. Ook hier adviseerde van Reede de Commandeur om een constructie zoals hij die in De Cuijlen voorgesteld had op te richten. Door de

⁹⁶ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, pp. 114-116.

⁹⁷ V.C. 9: *Dagregister, 1680-1683*, 25 maart 1683, p. 904.

⁹⁸ Bōeseken, *Memoriën en Instructiën*, pp. 181-182.

⁹⁹ Idem, p. 181

afwezigheid van bomen en struikgewas in de omgeving van de post was het wel aan te raden om de gebouwen dan voornamelijk uit steen en leem in plaats van uit hout te vervaardigen¹⁰⁰.

Overige buitenposten gesticht onder van der Stel

Verder werden onder het bewind van Simon van der Stel nog een aantal buitenposten gesticht waarover we minder goed gedocumenteerd zijn. Één van deze posten was Hendrik Vissershok, waar de Compagnie hamels onderbracht. Deze buitenpost was aan de Diepe Rivier gelegen op enkele kilometers ten noordoosten van Bommelhoek (zie Fig. 2). De eigenlijke stichtingsdatum van Hendrik Vissershok is niet bekend. Mogelijk vormt een vermelding uit april 1685 van een naamloze veepost enkele kilometers voorbij Bommelhoek de eerste verwijzing naar deze buitenpost. Wanneer Hendrik Viseershok op 5 november 1685 voor het eerst met zekerheid in een opgaaf voorkomt, vonden 584 hamels van de Compagnie er een onderkomen. Tegen 1691 was dit aantal gestegen tot 896.¹⁰¹

Op een andere plaats, halverwege Kaapstad en De Cuijlen, werden geiten en bokken gehouden. Deze plaats stond bekend onder de naam Rietvallei. Beide buitenposten waren echter van beduidend minder belang dan De Cuijlen en De Klapmuts, *sijnde op gemelte plaetsen niet anders dan hutten sonder its ander van belangh te remarqueren*¹⁰². Verder werd ook het Robbeneiland voor de kust van Kaapstad, *alwaer de weijde voor 't beestiael ongemeen schoon is bevonden*, in de periode van Simon van der Stel als een buitenpost voor schapen gebruikt. Ook toen deed het eiland evenwel al dienst als verbanningsoord voor misdadigers en andere ongewenste personen¹⁰³.

Overige buitenposten gesticht vóór van der Stel

Uiteraard zouden ook de andere buitenposten die reeds voor de komst van Commandeur van der Stel gesticht waren niet stil blijven staan. De belangrijkste van deze plaatsen bleef nog steeds Hottentots-Holland. Deze buitenpost werd zoals het sinds 1678 de gewoonte was doorheen de hele bestuursperiode van Commandeur van der Stel verhuurd aan vrijburgers. Op 3 februari 1681 bijvoorbeeld werd dit huurcontract nog eens vernieuwd, *in consideratie genomen dat de Compagnie profitabelder is die bestemmingh aan particuliere over te laten*¹⁰⁴. De buitenpost werd voor een periode van 3 jaar onder de hoede van de vrijburger

¹⁰⁰ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, pp. 133-135.

¹⁰¹ Sleigh, D., *Die buiteposte: VOC-buiteposte onder Kaaps bestuur, 1652-1795*, Pretoria, 1993.

¹⁰² Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, p. 135.

¹⁰³ V.C. 9: *Dagregister, 1680-1683*, 3 augustus 1680, p. 108.

¹⁰⁴ Idem, 3 februari 1681, p. 218.

Tobias Manquaart gelaten. Om Manquaart in staat te stellen de landerijen van deze post te bewerken, stelde de Compagnie hem 40 *werckbeesten* ter beschikking. Bij sterfte of verlies moest hij per dier *f* 24 aan de Compagnie terugbetalen. Verder kreeg hij ook allerlei landbouwgereedschap in leen. Ook hier zou hij de Compagnie moeten vergoeden voor verloren of onbruikbaar geworden materiaal. Hier bovenop moest Manquaart als huur voor het landgoed de Compagnie elk jaar 60 mud tarwe, 20 mud gerst en 20 mud rogge leveren. Over de rest van de opbrengst kon hij beschikken zoals hem beliefd¹⁰⁵.

Nochtans zou de buitenpost sinds hij in handen van vrijburgers gelaten werd blijkbaar toch geleidelijk aftakelen. Reeds op 8 november 1679 klaagde Simon van der Stel op zijn eerste inspectietocht dat het graan in Hottentots-Holland *onverwenschelijck te velde* stond. Dit was echter naar zijn mening vooral te wijten aan de harde winden en de slechte weersomstandigheden die de gewassen teisterden. In de inzet van de vrijburgers zelf had van der Stel wel *goed contentement geschept*¹⁰⁶.

Voorals Commisaris Adriaan van Reede velde een hard oordeel over de buitenpost wanneer hij deze in mei 1685 bezocht: *Noijt ben ick in mijne verwagtingh meer bedroogen geweest als van dese plaetse, want den naem Hottentots-Hollandt en de waen die men door een gerugt ontfangen kan, voldoen noch in het een noch het ander aen de saeken selver, want het en gelijkt nergens nae*¹⁰⁷. Hijzelf was niet te spreken over het feit dat deze buitenpost aan vrijburgers overgelaten werd, *als off men meer had beoogt die luijden een benefitie te doen dan 's Compagnie's voordeel*. Wanneer hij van zijn eerste verontwaardiging bekomen was, ging hij over tot een beschrijving van de post. Het woonhuis bestond uit een smalle hoofdzaal met enkele kleinere zijkamers, allen in zeer slechte staat. Naast dit gebouw waren een vijftal slavenvertrekken opgericht. Iets verderop stond een grote schuur waarin het graan opgeslagen werd met enkele kralen voor de dieren. Ook was de buitenpost voorzien van een aarden verschansing. Deze was ooit met kennis van zaken opgetrokken, maar lag er nu vervallen bij. Van Reede stelde dan ook voor om de hele buitenpost te herbouwen. Hiervoor raadde hij van der Stel een plek iets hoger tegen de berghelling en beschut voor de felle zuidoostenwinden aan. Het nieuwe complex moest dan op dezelfde wijze als hij voor De Cuijlen beschreven had opgetrokken worden. Voor de akkers van de buitenpost had hij wel een goed woord over. Rondom de gebouwen lag ongeveer 90 morgen vruchtbaar akkerland. Blijkbaar was het weer in 1685 beter meegevallen dan in 1679, want nu waren de gewassen *seer schoon aen 't*

¹⁰⁵ Idem, pp. 218-224.

¹⁰⁶ V.C. 9: *Dagregister*, 1676-1679, 8 november 1679, p. 1024.

¹⁰⁷ Hulshof, *Journal van zijn verblijf aan de Kaap*, p. 117.

groeijen. De belangrijkste activiteit op Hottentots-Holland was echter de veeteelt. Op de buitenpost werden allerlei dieren gehouden, gaande van moerschappen en koeien tot rammen en ossen. In de eerste plaats bestond de opdracht van de post evenwel uit het grootbrengen van zuigelingen en jonge dieren die nog niet *bequaem zijnde selver haer kost te zoeken*. Tot slot werden er ook verdienstelijke pogingen ondernomen om paarden te kweken¹⁰⁸.

Een andere post die nog steeds van belang was voor de Compagnie was Houtbaai. In december 1679 werd Houtbaai nog altijd aan de vrijburgers Willem Schalck en Pieter van de Westhuijsen verhuurd. Meteen krijgen we ook een beeld van de productiecapaciteit van de buitenpost. Voor het jaar 1679 moest Pieter van de Westhuijsen 12 mud rogge en 8 mud tarwe aan de Compagnie leveren. Willem Schalck moest 3 mud tarwe en 1 mud rogge afstaan. Wetende dat de Compagnie als compensatie voor de verhuur van de post een tiende van de opbrengst eiste, betekende dit dus dat in Houtbaai in totaal 130 mud rogge en 110 mud tarwe geoogst werd in 1679¹⁰⁹. Het jaar daarop verliep het contract van Pieter van de Westhuijsen blijkbaar, want zijn naam komt niet meer in de bronnen voor. In zijn plaats huurde een zekere Pieter van Dieden nu een deel van de buitenpost. Zijn opbrengst voor het jaar 1680 bedroeg 140 mud tarwe en 20 mud rogge, waarvan hij dus respectievelijk 14 en 2 mud moest afstaan. Willem Schalck wist zijn opbrengt iets te verhogen vergeleken met het jaar ervoor. Hij moest nu 5½ mud tarwe en 1½ mud gerst aan de Compagnie leveren¹¹⁰.

In welke mate de grote leemtes tussen deze nederzettingen en buitenposten door vrijburgers opgevuld werden is moeilijk te achterhalen¹¹¹. Het lijkt waarschijnlijk dat ten minste enkele van hen zich langs de wegen die de verschillende posten met elkaar verbonden hadden gevestigd. Dit blijkt althans uit de beschrijving van Commissaris Vosch van de *eensame weg* tussen Hottentots-Holland en Stellenbosch, waarlangs hij *verscheijde huijsluijden haer hoffsteetjens passeerde, die sommige ¼, andere ½ [uur gaan] van malcanderen gelegen waeren*¹¹². Ook langs de weg van Stellenbosch naar De Klapmuts hadden enkele kolonisten zich gevestigd, zo getuigt het journaal van Commissaris van Reede. Talrijk kunnen deze landgoederen evenwel niet geweest zijn. Ondanks het feit dat zowel Commissaris Vosch als van Reede steeds uitvoerige wegbeschrijvingen in hun verslagen hebben opgenomen, zijn dit

¹⁰⁸ Idem, pp. 116-120.

¹⁰⁹ V.C. 9: *Dagregister*, 1676-1679, 13 december 1679, pp. 1048-1049.

¹¹⁰ V.C. 9: *Dagregister*, 1680-1683, 10 december 1680, pp. 165-166.

¹¹¹ Mogelijk kan een studie van de grondbrieven hier meer informatie verstrekken. Mijn beperkte verblijf in Kaapstad heeft mij namelijk genoodzaakt om een grondige selectie in de bronnen die ik wou raadplegen door te voeren, waardoor ik er niet meer toe gekomen ben deze zelf te bestuderen.

¹¹² Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 181.

namelijk de enige vermeldingen die ik hieromtrent heb kunnen terugvinden. Bovendien hadden de vrijburgers die zich in het binnenland vestigden immers steeds nood aan een redelijke verbinding die hen met de rest van de wereld in contact hield. Het lijkt dus onwaarschijnlijk, zoniet onmogelijk, dat kolonisten zomaar willekeurig ergens in het binnenland een landgoed uit de grond konden stampen. Aangezien het Kaapse wegennet in de 17^{de} eeuw heel bescheiden bleef en zich beperkte tot het verbinden van de verschillende stichtingen, moet de geleidelijke uitbreiding van de Kaapkolonie, althans in de 17^{de} eeuw, dus ordelijk en overzichtelijk zijn verlopen.

DEEL III. Factoren van belang bij de uitbreiding

Demografische uitbreiding

Uiteraard is territoriale uitbreiding geen losstaand gegeven op zich. Ook andere vormen van uitbreiding zijn hier zeer nauw mee verbonden, en kunnen hier zowel een noodzakelijke voorwaarde voor zijn als een logisch gevolg ervan. Hierbij denk ik in de eerste plaats aan economische en demografische uitbreiding. In de context van de 17^{de}-eeuwse Kaapkolonie kan economische uitbreiding vrijwel volledig begrepen worden als een toename van de landbouwproductie. Aangezien dit al eerder enkele keren ter sprake is gekomen, ga ik hier nu niet verder op in. Wel lijkt het mij interessant om even de demografische toename in de kolonie te schetsen. Om de grenzen van de kolonie steeds verder landinwaarts te kunnen verleggen zijn immers voldoende mensen nodig die deze nieuwe gebieden kunnen en willen bevolken. In de loop van mijn onderzoek bleek evenwel al vlug dat het niet zo eenvoudig is een volledig beeld van de Kaapse bevolking onder Simon van der Stel te krijgen. Er is namelijk geen enkele studie die hier voor wat de 17^{de} eeuw aangaat uitvoerig aandacht aan besteedt. Door veel puzzelwerk ben ik er niettemin toch in geslaagd het proces van demografische toename in zeer grote lijnen te kunnen volgen.

Toen Simon van der Stel in 1679 aan de Kaap aankwam, telde de kolonie in totaal niet meer dan 1.077 bewoners. Van hen waren er 287 in dienst van de VOC. Daarnaast leefden er 259 vrijburgers aan de Kaap, waaronder 55 vrouwen en 117 kinderen. Deze vrijburgers bezaten in totaal 191 slaven. Ook konden ze beroep doen op de 30 knechten die aan de Kaap verbleven. De Compagnie kon in dit jaar over 310 slaven beschikken¹¹³. Met uitzondering van de buitenpost in Hottentots-Holland leefden al deze mensen op het Kaapse schiereiland, binnen een straal van ongeveer 20 kilometer van Kaapstad. Tegen het einde van de eeuw waren er met een aantal van 1.334 vrijburgers alleen al meer inwoners in de kolonie¹¹⁴. Ook de grenzen van de kolonie waren heel sterk opgeschoven en reikten nu tot meer dan 150 km landinwaarts. De Kaapkolonie kende onder bewind van Simon van der Stel dus een opvallende demografische toename. Op 20 jaar tijd zou de bevolking min of meer verdriedubbelen. Vooral de bevolkingsgroep van de vrijburgers steeg sterk in aantal. Dit hangt uiteraard sterk samen met de territoriale uitbreiding van de kolonie. Door de openstelling van nieuwe vruchtbare gebieden in Stellenbosch en Drakenstein tegen gunstige voorwaarden werd het statuut van vrijburgers plots veel aantrekkelijker. Deze vruchtbare gebieden zouden dan ook al vlug bezet worden en uitgroeien tot echte bevolkingskernen. Hoe dit nu precies verliep wil ik hier nederzetting per nederzetting verder onderzoeken.

¹¹³ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, p. 66 en pp. 123-124.

¹¹⁴ Idem, pp. 298-299.

De nederzetting die de demografische uitbreiding van de kolonie onder Simon van der Stel een eerste stimulans bezorgde was uiteraard Stellenbosch. Reeds enkele maanden na haar stichting hadden 9 gezinnen hier een onderkomen gevonden. Twee jaar later was dit aantal gestegen tot 24 (zie deel II). Nog eens drie jaar, in mei 1685, later vermeldt Commissaris van Reede in zijn journaal dat Stellenbosch nu maar liefst 99 gezinnen rijk is¹¹⁵. Hiermee heeft van Reede de omvang van de nederzetting zeer waarschijnlijk echter toch gevoelig overschat. Een studie van de grondtoekenningen leert ons namelijk dat Stellenbosch 14 jaar later, tegen het einde van de 17^{de} eeuw, niet meer dan 71 boerderijen telde¹¹⁶. Niettegenstaande het feit dat het werkelijke aantal bedrijfjes vermoedelijk hoger lag, moeten we van Reedes vermelding dus toch met enige voorzichtigheid benaderen. Nu rest natuurlijk nog de vraag uit hoeveel personen deze gezinnen precies bestonden. Volgens Biewenga woonden er in 1688 246 vrijburgers in het Stellenbosche district, vrouwen en kinderen inbegrepen. Naar het einde van Simon van der Stels bewind toe steeg dit aantal tot 359 vrijburgers¹¹⁷. Voor het zware werk op de landerijen konden deze tezamen een beroep doen op ca. 170 slaven¹¹⁸. Wanneer we bedenken dat de Kaapse gezinnen gemiddeld zeer groot waren (zie verder), doet ook dit gegeven ons vragen stellen bij van Reedes vermelding. Indien zijn bewering klopt zou een gezin immers maar uit een tweetal personen bestaan hebben.

Wat de bevolkingskernen in de Drakensteinvallei aangaat, werd door G.C. De Wet in *Paarlvallei, 1687-1987* een uitvoerige lijst opgesteld waarin alle toekenningen van landgoederen tussen 1687 en 1699 zijn opgenomen. Deze lijst vermeldt naast de naam van het landgoed ook de ligging en de naam van de vrijburger die ze in ontvangst nam (zie *Bijlage 1*). Hoewel De Wet toegeeft dat deze lijst niet 100 procent betrouwbaar is, geeft ze ons toch een heel goed beeld van hoe zowel de demografische als territoriale evolutie van de Drakensteinvallei tijdens het bewind van Commandeur van der Stel moet zijn verlopen. Vanaf de stichting van de nederzetting in 1687 tot 1700 werden 120 landgoederen in de Drakensteinvallei aan vrijburgers toegewezen. Hiervan werden er 75 (62,5%) in de vijf jaar tussen 1690 en 1694 toegekend. Deze opvallende piek valt duidelijk samen met de uitbreiding van de nederzetting in de richting van Paarl, Dal Josafat en Franschoek. Zoals uit *Bijlage 1* blijkt werden de meeste percelen in Paarl tussen 1691 en 1693 in ontvangst genomen. Toen

¹¹⁵ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 208.

¹¹⁶ Smuts (red.), *Stellenbosch three centuries*, pp. 67-68.

¹¹⁷ Biewenga, A., *Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730*, Amsterdam, 1999, p. 244.

¹¹⁸ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, p. 134.

zouden niet minder dan 24 van de 39 vrijburgers die zich hier vóór 1700 vestigden er neerstrijken. In 1690 werd met het landgoed *Schoongezicht* van Abraham Vivier het eerste perceel in Dal Josafat toegekend. Niet meer dan twee jaar later was de kolonisatie van deze vallei zo goed als voltooid, toen Francois du Toit als 9^{de} en voorlaatste vrijburger zijn geluk hier kwam beproeven¹¹⁹. De Franschoekvallei werd volop ontgonnen in 1694, toen een groep Franse Hugenoten hier een perceel toegewezen kreeg (zie terug). Hierna liep het aantal grondtoekenningen sterk terug, totdat in 1699 de Wagemakersvallei opengesteld werd en 26 vrijburgers zich hier kwamen vestigen.

Wanneer we de lijst van grondeigenaars bekijken blijkt duidelijk dat de inwoners van Drakenstein in de 17^{de} eeuw overwegend van Franse herkomst waren. Van de 116 grondbezitters waren er maar liefst 71 uit Frankrijk afkomstig. Dit had uiteraard te maken met de komst van de Hugenoten vanaf 1688. De tweede grootste groep waren de Nederlanders, die met 20 eigenaars 17% van de kolonisten vertegenwoordigden. Deze werden gevolgd door de landeigenaars van Duitse afkomst, die in totaal met 10 waren. De overige 15 grondbezitters kwamen uit andere Europese gebieden zoals Engeland en Scandinavië.

Een aantal afzonderlijke opgaven die voor Drakenstein bewaard gebleven zijn, maken duidelijk dat de Drakensteinse bevolking doorheen de 17^{de} eeuw sterk is toegenomen. In 1692 telde het gebied 243 vrijburgers, waarvan 125 mannen, 38 vrouwen en 80 kinderen. Drie jaar later was het aantal mannen gestegen tot 138. Deze werden vergezeld door 56 vrouwen en 135 kinderen, wat het totale aantal vrijburgers in 1695 op 329 bracht. Tegen het einde van de eeuw ten slotte telde de Drakensteinse gemeenschap 360 vrijburgers. Het aantal mannen zou evenwel licht afnemen tot 123, dit ten voordele van het aantal vrouwen en kinderen, dat tot respectievelijk 60 en 177 personen steeg. Deze bevolkingsstatistieken tonen dus aan dat vooral het aantal vrouwen en kinderen sterk toenam, daar waar het aantal mannen min of meer gelijk bleef. Dit kan waarschijnlijk toegeschreven worden aan het feit dat veel nieuwe kolonisten pas trouwden en een gezin oprichtten wanneer ze reeds een klein bedrijfje opgestart hadden.

Afgezien van de vrijburgers bestond de Drakensteinse bevolking in de 17^{de} eeuw ook uit knechten en slaven. De knechten waren doorgaans matrozen en soldaten die door de Compagnie voor een bepaalde periode aan de vrijburgers als arbeidskrachten verhuurd werden. De meeste van hen hielpen mee met het bewerken van het land en traden na het verstrijken van het contract terug in dienst van de VOC. Anderen werden aangenomen om de

¹¹⁹ Enkel in 1699 zou nog één vrijburger, genaamd Armand Veron, zich hier komen vestigen.

kinderen van de vrijburgers te onderrichten. In 1692 waren er 17 knechten bij de vrijburgers in dienst. In 1695 was dit aantal teruggelopen tot 15, en in 1700 maakten slechts 8 knechten deel uit van de Drakensteinse gemeenschap.

Dit dalende aantal arbeidskrachten werd ruimschoots gecompenseerd door een toename van het aantal slaven in dienst van de vrijburgers. Daar waar er in 1692 nog geen enkele slaaf in Drakenstein te vinden was, steeg dit aantal tegen 1695 tot 48. Vijf jaar later was de slavenbevolking bijna verdubbeld tot 80. De grote meerderheid van hen waren steeds mannen. In 1695 waren er slechts 4 slavenvrouwen, en tegen het einde van de eeuw was dit aantal tot niet meer dan 6 gestegen.

Wat de bevolkingstoename in het Kaapse district aangaat, heb ik minder informatie kunnen terugvinden. Enkel voor de bevolkingsgroep van de vrijburgers heb ik enkel cijfers kunnen terugvinden. Zoals bekend telde de Kaapkolonie bij het aantreden van Simon van der Stel 259 vrijburgers. Aangezien de bevolking toen nog sterk geconcentreerd rond het kasteel leefde, kunnen we deze vrijburgers dus in feite allemaal tot het pas later opgerichte Kaapse district rekenen¹²⁰. In zijn instructies van 1685 vermeldt Adriaan van Reede dat 34 gezinnen zich in de omgeving van de Tafelberg met landbouw bezighielden¹²¹. Naar uit hoeveel personen deze gezinnen in totaal bestonden kunnen wel alleen maar gissen. Wanneer we de berekeningen van G.C. de Wet volgen, had een Kaaps gezin gemiddeld 5,04 kinderen¹²². Dit zou het totale aantal vrijburgers die zich met de landbouw bezighielden dus op 171 brengen. Hierbij wordt echter geen rekening gehouden met ongetrouwde vrijburgers en dergelijke. Bovendien weten we hiermee ook niet hoeveel Kaapse vrijburgers in andere takken dan de landbouw bedrijvig waren. Al bij al kan van Reedes vermelding ons dan ook weinig meer dan een vage richtlijn bieden.

Voor het jaar 1700 zijn we gelukkig wel beter geïnformeerd. Toen telde het Kaapse district 615 vrijburgers¹²³. Op twintig jaar tijd was de vrijburger-bevolking in dit gebied dus meer dan verdubbeld. Hiermee woonde nog steeds iets minder dan de helft van het totale aantal vrijburgers in de buurt van het kasteel.

¹²⁰ Het Kaapse district werd in feite maar duidelijk afgelijnd toen het Stellenbosche district in het leven werd geroepen. Daarvoor was er van districten geen sprake en viel alles gewoon onder de bevoegdheid van de Politieke Raad.

¹²¹ Böeseke, *Memoriën en Instructiën*, p. 208.

¹²² De Wet, G.C., *Die vryliede en vryswartes in die Kaapse nedersetting, 1657-1707*, Kaapstad, 1981.

¹²³ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, p. 208.

Tabel 2. Aantal vrijburgers in de Kaapkolonie per district.

	Kaapstad	Stellenbosch	Drakenstein	Totaal
1679	259	-	-	259
1688		246	ca. 50	
1695		323	329	
1700	615	359	360	1.334

Bovenstaand overzicht kan het bedrieglijke beeld hebben opgewekt dat de bevolking van Stellenbosch en Drakenstein steeds geleidelijk toenam in gelijk tempo met het aantal nieuwe kolonisten dat zich in de nederzettingen kwam vestigen. Dit laat evenwel de mobiliteit van de Stellenbosche en Drakensteinse bevolking geheel buiten beschouwing. Verschillende vrijburgers die hun dromen in het ongerepte binnenland van Afrika niet onmiddellijk zagen uitkomen lieten hun gratis verkregen perceel namelijk achter om zich opnieuw aan de Kaap te vestigen. Daarom besloot de Politieke Raad in 1697 dat ieder die zijn bedrijf in de steek liet voortaan alleen na een betaling van 50 Rds. opnieuw naar de Kaap mocht verhuizen. Enkel diegenen die konden aantonen dat ze ondanks hun inzet niet in staat waren om op hun landgoed een bestaan op te bouwen en aan de Kaap betere werkvooruitzichten hadden, werden van deze bepaling vrijgesteld.

De uitbreiding van de Kaapkolonie; een contact tussen twee culturen

Uiteraard bleef de aankomst van de eerste pioniers in 1652 en de geleidelijke uitbreiding die hierop volgde niet zonder gevolgen voor de plaatselijke bevolking. Hoe uitgestrekt en ongerept het binnenland van Afrika ook was, toch kwamen de blanke kolonisten en de oorspronkelijke bevolkingsgroepen steeds meer in contact met elkaar. Naarmate de vrijburgers zich steeds verder landinwaarts vestigden drongen ze immers ook steeds verder in het land van de Khoikhoi en de San door. In dit deel is het nu mijn bedoeling om dit contact toe te lichten tussen aan de ene kant de vrijburgers en aan de andere kant de Khoikhoi.

De vrijburgers

De klasse van de vrijburgers werd in 1657 in het leven geroepen om de problemen in verband met de gebrekkige landbouwproductie het hoofd te bieden (zie terug). De afkomst van deze nieuwe bevolkingsgroep was zeer divers. In van Riebeecks tijd waren de meeste vrijburgers voormalige VOC-dienaren uit de Nederlanden of Duitsland. Vanaf de jaren 1680 werden deze eerste kolonisten meer en meer door personen met een andere afkomst aangevuld. Naast VOC-dienaren traden nu ook een aantal bevrijde slaven met een Aziatische of Afrikaanse afkomst tot het vrijburgerschap toe. Verder trouwden enkele blanke vrijburgers met voormalige slavinnen, en werden op deze manier kinderen van een gemengd huwelijk in de voornamelijk blanke groep kolonisten opgenomen. Om het aantal vrijburgers nog verder te doen toenemen bood de VOC vanaf 1685 een gratis overtocht vanuit Europa naar de Kaap aan. Behalve de 156 Franse Hugenoten die zich vanaf 1688 aan de Kaap kwamen vestigen zouden evenwel weinig personen van dit aanbod gebruik maken. Vanaf ca. 1700 was de groei van de vrijburgerbevolking dan ook voornamelijk het gevolg van natuurlijke aangroei onder de kolonisten zelf. Daarnaast zouden doorheen de hele 18^{de} eeuw nog steeds voormalige VOC-dienaren een beperkt deel van de aangroei voor hun rekening nemen.

Ook wanneer we de socio-economische achtergrond van de vrijburgers onderzoeken valt een ruime diversiteit op. De meeste van hen kwamen individueel of met hun familie naar de kolonie. Grotere groepen waren, met uitzondering van de Hugenoten, veel zeldzamer. Onder de Europese immigranten waren er zowel gediplomeerde ambachtslieden als boeren en eenvoudige arbeiders. De voormalige VOC-dienaren hadden vooral als matroos of soldaat dienst gedaan. Enkele vrijburgers beschikten bij hun vestiging over een mooi kapitaal om in hun bedrijfje te investeren, de meerderheid waren echter arme lieden die aan de Kaap hun levensstandaard hoopten te verbeteren.

Als gevolg van het beperkte kapitaal dat de meeste vrijburgers in hun bedrijfje konden inbrengen, en de aanvankelijk gebrekkige steun van de Compagnie (zie verder), was de kolonie tegen 1679 volledig op extensieve landbouw gericht. Dit hield dus in dat de vrijburgers een grote oppervlakte nodig hadden om voldoende opbrengst te halen om in de eerste plaats te overleven en daarnaast ook nog eens de Compagnie van landbouwproducten te voorzien. Het gemiddelde landgoed was dan ook maar liefst ca. 8 km² groot. Deze enorme afmetingen zorgden er samen met de bergachtige en hier en daar dorre aard van het Kaapse landschap voor dat de vrijburgers heel ver van elkaar verwijderd leefden. In de meer dichtbevolkte regio's als Stellenbosch en Drakenstein leefden er tegen het einde van de 17^{de} eeuw zo slechts twee kolonisten per 2,6 km². De meeste vrijburgers zagen zich dan ook genooddaakt om vrijwel geheel in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Gelukkig voor hen konden ze hiervoor ondermeer een beroep doen op de naburige Khoikhoi¹²⁴.

De Khoikhoi

De Europese interactie met de Khoikhoi wordt traditioneel in drie opeenvolgende en deels overlappende fasen onderverdeeld¹²⁵. Bepalend voor elke fase is de aard van de kolonisator die met de plaatselijke bevolking in contact komt; de handelaar, de landbouwer en de veeboer. Aangezien de laatste categorie pas in de 18^{de} eeuw echt belangrijk wordt zal ik mij hier beperken tot de eerste twee fasen.

De Khoikhoi als handelspartner

De eerste fase nam eigenlijk al een aanvang vóór de Nederlanders zich in 1652 permanent aan de Kaap vestigden. Reeds vanaf de jaren 1590 gingen Portugese en later Nederlandse en Engelse schepen in de Tafelbaai voor anker om de bemanning de kans te geven op krachten te komen en om de voorraden van het schip aan te vullen. In het aangename klimaat van de Kaap was immers altijd voldoende vers water voorhanden. Bovendien waren de plaatselijke Khoikhoistammen maar al te graag bereid om een groot aantal vee en schapen met de Europeanen te ruilen.

Ondanks het feit dat hun vee voor de Khoikhoi het belangrijkste bezit was, konden ze de verlokking van de tabbak, koper en ijzerwaren die de Europeanen hen aanboden niet weerstaan. Deze goederen waren voordien immers zeer schaars en moeilijk verkrijgbaar. Enkel via complexe handelsnetwerken met diverse tussenpersonen bereikten vanuit het

¹²⁴ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, pp. 7-13.

¹²⁵ Elphick, R., *Kraal and Castle: Khoikhoi and the Founding of White South Africa*, Londen, 1977.

huidige Namibië en Botswana nu en dan kleine hoeveelheden metaalwaren en geestesverruimde middelen als *dagga* de Khoikhoi van de zuid-westelijke Kaap. De tabbak die de Europeanen hen nu aanboden kon heel goed fungeren als substituut voor de mildere *dagga*. De koperen muntjes en andere metalen voorwerpen die de Europeanen hen bezorgden werden in de eerste plaats als sierraad gebruikt. De vraag naar koper zou ook na 1652 nog steeds zeer groot blijven. Tegen dan hadden de Khoikhoi van de Kaap namelijk uitgebreide handelsnetwerken in koper tot stand gebracht met Khoikhoi uit het binnenland van Afrika. IJzer werd gebruikt voor verschillende doeleinden, ondermeer het vervaardigen van ijzeren speer- en pijlpunten. In het begin van de 17^{de} eeuw zou de markt voor ijzer evenwel geleidelijk verzadigd geraken. In tegenstelling tot bij het koper ontsponnen er zich hier geen netwerken die het ijzer verder landinwaarts brachten. De Khoikhoi van de Kaap wilden het militaire voordeel dat ze aan de grote hoeveelheid ijzeren wapens waarover ze beschikten te danken hadden immers niet zomaar uit handen geven. Toen de ideeën over een permanente bewoning aan de Kaap vastere vorm aannamen begonnen ook de Europeanen zelf te beseffen dat de plaatselijke bevolking van betere wapens voorzien zich op termijn wel eens tegen hen zou kunnen keren. De handel in ijzerwaren werd halverwege de 17^{de} eeuw dan ook helemaal verleden tijd.

Vóór de vestiging van de Nederlanders aan de Kaap in 1652 gingen de ongecoördineerde en sporadische handelscontacten met de Khoikhoi evenwel dikwijls met ongeregeldeheden gepaard. Meer dan eens gingen de ruilonderhandelingen over in diefstallen, met wraakacties van de Khoikhoi tot gevolg. Bovendien waren de Europeanen door hun verscheidenheid niet in staat om een consequent prijsbeleid te voeren, waardoor de prijzen voor vee al snel de hoogte ingingen. Daarom probeerde de Compagnie in de jaren 1650 om de handelsrelaties met de Khoikhoi te regulariseren en de controle over de handel naar zich toe te trekken. De prille kolonie was voor haar vleestoevoer immers vrijwel volledig afhankelijk van de bereidwilligheid van deze Khoikhoi om handel te drijven. De Heren XVII drukten van Riebeeck dan ook op het hart om de plaatselijke bevolking met respect te behandelen. De Khoikhoi werden dan ook niet onder het gezag van de VOC geplaatst en behielden hun volledige souvereiniteit en vrijheid. Regelmatig nodigde de Commandeur de hoofdmannen van de stammen uit op het fort en zond hij de naburige kralen geschenken om hen voor zich te winnen. Ook trad hij streng op tegen kolonisten die de Khoikhoi onrechtvaardig hadden behandeld.

Nochtans was van Riebeeck zelf minder geneigd om zo vriendelijk met de plaatselijke bevolking om te gaan. Herhaaldelijk stelde hij de Heren XVII voor om naburige stammen te

onderwerpen en hun vee in beslag te nemen. Dit werd hem evenwel steeds pertinent geweigerd. Naar het einde van zijn bewind toe kon de Commandeur zijn ergernis over het feit dat hij zijn wil niet mocht doorvoeren steeds minder onderdrukken en begon hij zich meer en meer tegen de Khoikhoi te keren. Zo nam hij af en toe belangrijke Khoi gegijzeld om hun stam te dwingen meer vee te ruilen. Uiteraard deed dit beleid al zijn eerdere pogingen om hen gunstig te stemmen al vlug teniet en begonnen de Khoikhoi zich van de kolonisten af te keren. Steeds minder waren ze bereid om hun vee, het bezit waarop hun hele maatschappij gebaseerd was, uit handen te geven en verruilden ze enkel nog oude of zieke dieren.

De relatie tussen de Europese kolonisten en de plaatselijke bevolking zou nog verder verzuren wanneer de Khoikhoi begonnen in te zien dat de Europese aanwezigheid een permanent karakter had dat ook hun eigen gebieden en leefwijze zou kunnen bedreigen. Dit gevaar werd maar al te duidelijk in 1657, toen de eerste vrijburgers zich in de vruchtbare graasgronden aan de oostzijde van de Tafelberg vestigden en de Khoikhoi steeds meer met een landbouwgemeenschap geconfronteerd werden. Vanaf dit moment zagen de Khoikhoi de Europeanen voor het eerst echt als een grote bedreiging voor hun levenswijze, en niet langer uitsluitend als een eenvoudige manier om aan gegeerde waren te geraken.

De landbouwkolonie en de desintegratie van de Khoikhoi-maatschappij

Aanvankelijk bleven de Khoikhoi van de zuid-westelijke Kaap en hun opperhoofdman Gogosoa echter te behoedzaam om hiertegen iets te ondernemen. Dit werd overgelaten aan Doman, een voormalige tolk in dienst van de Compagnie, die zich actief tegen de kolonisten begon te verzetten. In mei 1659 slaagde Doman er in de Khoikhoi zover te krijgen om de kolonie aan te vallen. Hierbij richtten ze zich vooral tegen de kwetsbare en geïsoleerde vrijburgers, wiens landgoederen werden geplunderd en vee werd geroofd. Eens de kolonisten van de verrassing waren bekomen en zich op verdedigbare plaatsen hadden teruggetrokken, waren de Khoikhoi echter niet in staat om de Nederlanders veel meer schade te berokkenen. Met hun speren en pijlen waren ze immers niet opgewassen tegen superieure wapens als pistolen en paarden. De kolonisten op hun beurt hadden niet genoeg terreinkennis om de guerrilla-achtige groepjes Khoikhoi op te sporen en tot een gevecht te dwingen. Tijdens de periode van inactiviteit die van deze situatie het gevolg was, begon de coalitie van Doman geleidelijk te ontbinden. Vooral toen Doman zelf tijdens een schermutseling ernstig gewond raakte verloren de Khoikhoi al snel hun strijd lust. In het voorjaar van 1660 besloten de Goringhaiqua en de Gorachouqua, de twee belangrijkste stammen in de omgeving van de Kaap, dan ook om de oorlog te staken. Hiermee kwam meteen een einde aan de Eerste

Khoikhoi-Nederlandse Oorlog. De Khoikhoi mochten het vee en de andere bezittingen die ze buit gemaakt hadden behouden. Wel moesten ze voortaan het gezag van de Compagnie over de gebieden waar de vrijburgers zich vestigden erkennen. Al bij al betekende deze uitkomst dus een overwinning voor de Compagnie. De desintegratie van de Khoikhoi-maatschappij kon zich voortaan dan ook volop doorzetten.

Vermoedelijk de grootste bedreiging voor de plaatselijke bevolking speelde zich op het territoriale niveau af. De territoriale expansie van de kolonie en het inpalmen van vruchtbare gronden door de kolonisten betekende immers het verlies van diezelfde gronden voor de Khoikhoi. Hierin speelde de aanwezigheid van water een cruciale rol. In het zuidwesten van Zuidelijk Afrika was de regenval sterk geconcentreerd in de winter. In de andere seizoenen, en bij uitstek in de zomer, kon het gebied onder lange periodes van droogte te lijden hebben. Hierdoor waren permanente watertoegangen in vrijwel de gehele kolonie schaars. De nomadische Khoikhoi trokken daarom sinds mensenheugenis in een jaarlijkse cyclus van kraal tot kraal rond, met de aanwezigheid van water en bijgevolg goede weidegronden als leiddraad. Hierbij werd de grond door de Khoikhoi steeds aanzien als een gemeenschappelijk goed. Hoewel ze wel individueel hun vee bezaten, was het idee om persoonlijk land in eigendom te hebben hen totaal vreemd. De Khoikhoi moeten dan ook raar opgekeken hebben toen de eerste kolonisten zich in de jaren 1650 op de vruchtbare gronden langs de Liesbeeck vestigden en hen van deze aloude graaslanden begonnen te weren. Naarmate de kolonie begon uit te breiden werden ze steeds verder teruggedrongen en moesten ze steeds meer genoegen nemen met minder vruchtbare gronden. Zo werden hen vanaf 1679 de vruchtbare gronden langs de Eerste Rivier ontnomen. Hierbij lagen de bedrijfjes van de vrijburgers zo geconcentreerd rond de waterlopen dat Commissaris van Reede de vrees uitte dat toekomstige kolonisten van het water zouden afgesloten worden (zie deel II). Dat deze situatie ook rampzalige gevolgen voor de Khoikhoi kon hebben, kwam blijkbaar niet in hem op. Ook de ontginning van de gronden langs de Bergrivier acht jaar later betekende een grote klap voor de plaatselijke bevolking en hun vee. Bovendien bracht de kolonisatie van nieuwe gebieden ook problemen met zich mee voor Khoikhoi die niet rechtsreeks in aanraking kwamen met de kolonisten. De Khoikhoi die van hun traditionele gronden geweerd werden waren immers

genoodzaakt om nieuwe gebieden op te zoeken en betekenden zo een concurrentie voor de stammen die reeds in deze gebieden leefden.¹²⁶

Naast het ontnemen van graasgronden tastten ook de pogingen van de Compagnie om haar greep op de plaatselijke bevolking zelf te vergroten de Khoikhoi-maatschappij verder aan. Vooral vanaf het midden van de jaren 1670 werd de houding van de Compagnie ten opzichte van de Khoikhoi steeds opdringender en stoutmoediger. In de jaren na de stichting van de kolonie ging de Compagnie steeds omzichtig met de Khoikhoi om en probeerde ze de plaatselijke bevolking zoveel mogelijk voor zich te winnen. Men was immers bevreesd dat de kolonie een mogelijke aanval van de Khoikhoi niet zou kunnen overleven. In de loop van de jaren 1670 werd deze dreiging echter steeds minder reëel. De sterke toename van de bevolking en een aantal defensieve maatregelen als de bouw van uitkijkposten en het regelmatig ondernemen van patrouilles hadden de Compagnie een gevoel van veiligheid en onoverwinnelijkheid ten opzichte van de plaatselijke bevolking gegeven. Hierdoor toonden zowel het centrale bestuur van de Compagnie in de Nederlanden en Batavia als de plaatselijke Politieke Raad steeds minder belangstelling voor de Khoikhoi en de manier waarop deze behandeld werden. Parallel hiermee begon de Compagnie de Khoikhoi naarmate de kolonie uitbreidde ook meer en meer als haar onderdanen te zien. Zowel op economisch als op juridisch en militair gebied legde de VOC steeds meer haar wil op en drong ze steeds dieper binnen in de Khoikhoi-maatschappij. Deze tendens liet zich vooral duidelijk voelen vanaf 1679, toen Commandeur Simon van der Stel het bewind op zich nam.¹²⁷

In de houding van Simon van der Stel ten opzichte van de plaatselijke bevolking kunnen we duidelijk deze overgang van een voorzichtige en positieve ingesteldheid naar een meer stoutmoedige en willekeurige houding herkennen. Enerzijds voerde van der Stel een politiek van vrede en samenwerking met de Khoikhoi, maar op andere momenten kende zijn beleid een veel meer controlerend en opdringend karakter.

Aangezien de Khoikhoi ook onder van der Stel nog een belangrijke rol speelden als leverancier van vee en schapen, was het in het belang van de Compagnie om zoveel mogelijk stammen te vriend te houden. Hoe afhankelijk de VOC voor het bemachtigen van vee van de Khoikhoi was blijkt uit de talrijke ruilexpedities die van der Stel voornamelijk in de

¹²⁶ Guelke, L. en Shell, R., "Landscape of Conquest: Frontier Water Alienation and Khoikhoi Strategies of Survival, 1652-1780", in *Journal of South African Studies* 18(4), 1992, pp. 803-824.

¹²⁷ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, pp. 7-13.

beginjaren van zijn bewind liet ondernemen. Vooral de Hessequa en de Chainouqua stonden bekend als stammen die graag handel dreven met de Compagnie. In november 1680 stuurde van der Stel dan ook een handelsexpeditie naar de Hessequa, en in april 1681 werd een tocht naar de Chainouqua ondernomen. Blijkbaar was deze laatste expeditie een groot succes, want in september 1681 werd sergeant Oloff Bergh er opnieuw op uitgestuurd om vee van de Chainouqua te bemachtigen. Precies een jaar later kon Bergh met trots de Commandeur uitnodigen om het resultaat van een volgende tocht naar de Hessequas te aanschouwen (zie terug). Uitzonderlijk gebeurde het evenwel ook dat de Khoikhoi op eigen initiatief hun vee aan de Compagnie kwamen aanbieden. Dit was bijvoorbeeld het geval in januari 1694, toen een zekere Goukou, een hoofdman van de Hessequa, met 200 volgelingen en een grote kudde vee aan het kasteel verscheen¹²⁸.

De mate waarin de Compagnie in haar vleesbehoeftes kon voorzien hing dus zeer sterk af van de wil van de Khoikhoi om van hun vee afstand te doen. Van der Stel zou echter proberen om op deze afhankelijkheid toch enige vat te krijgen. Dit deed hij voornamelijk door zich steeds meer met de betrekkingen tussen de verschillende Khoikhoi-stammen onderling te bemoeien en bij de conflicten die tussen hen ontstonden zoveel mogelijk als scheidsrechter op te treden. Hierbij volgde hij een nogal tegenstrijdige visie. Enerzijds was het in het belang van de Compagnie om zoveel mogelijk de vrede onder de Khoikhoi te bewaren. Hierdoor bleef de stabiliteit in het binnenland immers gewaarborgd en konden de handelsactiviteiten ongestoord hun gang gaan. Anderzijds had het ook zijn voordelen om hen *onder malkanderen door jalousie verdeelt te houden*. Hierdoor kon men immers voorkomen dat de Khoikhoi een coalitie vormden die verenigd het gezag van de Compagnie zou kunnen bedreigen.¹²⁹

De pogingen van Simon van der Stel om een greep te krijgen op de onderlinge verhoudingen tussen de Khoikhoi worden zeer mooi geïllustreerd door de gebeurtenissen die zich rond de hoofdmannen Klaas en Koopman afspeelden. De historie over deze hoofdmannen nam een aanvang in 1688, toen Klaas bij de Compagnie kwam klagen over het feit dat Koopman, één van zijn afvallige stamgenoten, dieren van hem gestolen had en een aantal van zijn getrouwen gedood had. De Politieke Raad besloot onmiddellijk haar stempel op het geschil te drukken door enkele soldaten erop uit te sturen om Koopman naar het kasteel te brengen zodat alles bijgelegd kon worden. Koopman slaagde er evenwel in om uit de handen van de Compagnie te blijven, en daarmee was de zaak voorlopig afgehandeld. In januari 1691 stuurde Klaas echter zijn rechterhand Leendert naar het fort om opnieuw de hulp van de Compagnie tegen

¹²⁸ Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 129 en pp. 133-134.

¹²⁹ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 506.

de vijandelijkheden van Koopman in te roepen. Ditmaal stuurde de Raad 8 soldaten en sergeant Laurens Hengst naar het binnenland om de vijanden van Klaas op te sporen. Toen Koopman niet voor rede vatbaar bleek werd een expeditie onder leiding van Isaak Schrijver terplekke gestuurd om Koopman alsnog tot andere gedachten te brengen. Blijkbaar was Koopman nu wel bereid om zich naar de wil van de Compagnie te schikken, want enkele weken later kregen de vrijburgers de opdracht om Koopman niet langer schade te berokkenen en hem vriendelijk te behandelen.

Bevrijd van de tegenstand van Koopman, slaagde Klaas er de volgende jaren in om zijn macht en rijkdom geleidelijk uit te breiden. Al snel werd hij zo stoutmoedig dat hij niet alleen met de Compagnie, maar ook met de vrijburgers handel begon te drijven. Blijkbaar waren de vrijburgers bereid om aanzienlijk meer voor zijn vee in ruil te geven, want in 1692 weigerde hij om nog langer handel met de Compagnie te drijven. Toen Isaac Schrijver er in dit jaar op uit gestuurd werd om vee met Klaas te ruilen had hij hem hooghartig bevolen om zijn land te verlaten. Hierop stak hij enkele weiden die tussen hem en de kolonie gelegen waren in brand om zijn woorden kracht bij te zetten. Hij ging zelfs zo ver dat hij ook de naburige Khoikhoi ertoe aanzette om de ruilhandel stop te zetten en de VOC de rug toe te keren. Nu zag Koopman zijn kans schoon om terug in de gunst van de Compagnie te komen. In juli 1693 stuurde hij zijn broer naar het kasteel met de boodschap dat Klaas op het punt stond hem aan te vallen nadat hij de Khoikhoi had aangespoord om de handel te hervatten. Klaas had op dat moment een coalitie met de Hessequa gesloten en beschikte naar eigen zeggen over een leger van meer dan 6000 man. Onmiddellijk stuurde de Politieke Raad een legertje onder leiding van kapitein Willem Padt, bestaande uit 100 soldaten van het garnizoen aangevuld met 50 vrijburgers uit Kaapstad en 50 personen uit Stellenbosch en Drakenstein, om Klaas en zijn kompanen te arresteren. Deze onderneming werd een groot succes, want reeds op 17 augustus werden Klaas en zijn belangrijkste handlangers in het kasteel opgesloten. Aangezien de arrestaties zonder bloedvergieten verlopen waren werd besloten om Klaas en zijn rechterhand Leendert naar Robbeneiland te verbannen. De overige handlangers werden opnieuw in vrijheid gesteld.

Een ander voorval waarbij de Compagnie zich inliet met de onderlinge betrekkingen onder de Khoikhoi vond plaats in 1689. In april van dit jaar ontving de Politieke Raad een bericht dat een grote groep Namaqua en Grigriqua, *wel in de vijftig cralen sterk*, tot aan de Olifantsrivier afgezakt waren, waar ze de Khoikhoi uit de omgeving van Saldanhabaai bedreigden. Onmiddellijk werd Hans Jurgen Kling, die in maart 1689 naar de Kaap gekomen was om de kolonie tegen een mogelijke aanval van de Fransen te helpen verdedigen, naar Saldanhabaai

gestuurd om de Namaqua en hun bondgenoten tegemoet te treden. De Namaqua werden ten stelligste aangeraden de Khoikhoi, *onder bescherming van d' E. Comp. staande*,¹³⁰ met rust te laten. Zoniet kreeg Kling de opdracht om hen met geweld op andere gedachten te brengen. Blijkbaar zwichtten de Namaqua en de Grigriqua voor het machtsvertoon van de Compagnie, want er deden zich geen verdere problemen meer voor.

De invloed die de Compagnie op de Khoikhoi trachtte uit te oefenen bleef echter niet beperkt tot het tussenkomen bij onderlinge geschillen. Veel moeilijker was het om ook vat te krijgen op de verhouding tussen de plaatselijke bevolking en de vrijburgers. Vooral de illegale handelsactiviteiten die zich tussen de vrijburgers en de Khoikhoi ontplooiden speelde de VOC sterk parten. Vele vrijburgers trachtten via deze handel op een eenvoudige en goedkope manier hun eigen veestapel uit te breiden. Ook voor de Khoikhoi waren de contacten met de vrijburgers voordelig. Deze waren namelijk meestal bereid om meer te betalen voor het vee dan de vastgelegde prijs die de Compagnie bood. Hierdoor hadden de Khoikhoi echter minder dieren voor de Compagnie over, waardoor de bevoorrading van de schepen in het gedrang dreigde te komen. Daarom vaardigde van der Stel in 1684 het eerste plakkaat uit dat zowel de vrijburgers als de VOC-ambtenaren verbood om *coopmanschappen, tabacq, gelt off wat het oock soude moogen weesen*¹³¹ met de Khoikhoi te verruilen. Blijkbaar bleef dit plakkaat evenwel een dode letter, want in 1687 en nog eens in 1692 zag de Raad zich genoodzaakt het verbod te herhalen. Toen ook dit weinig effect had besloot de Politieke Raad in juli 1693 om de wetgeving aan te passen. Niet alleen werden voortaan strengere straffen voorgeschreven voor het voeren van illegale handelspraktijken, maar ook werd het de vrijburgers verboden om zich buiten een bepaald gebied te begeven. Iedereen die voorbij de vastgestelde grenzen betrapte werd moest een boete van Rds. 60 betalen en *een rond jaar in de ketting an de gemeente werken sonder loon*¹³². Nog steeds zouden vele vrijburgers zich evenwel niet aan deze bepalingen storen en hun handelsactiviteiten met de Khoikhoi gewoon voortzetten. Daarom stelde van der Stel nog in hetzelfde jaar voor om enkele buitenposten met soldaten te bezetten en zo de vrijburgers te verhinderen dieper landinwaarts te trekken. Toen ook deze maatregel weinig succes kende en de vrijburgers zich nog steeds niet *ontsien noch schroomen den particulieren veehandel [...] tot merkelijke praejuditie van de Compagnie gieriglijck te*

¹³⁰ Böeseken, *Resoluties van de Politieke Raad*, deel III, p. 206, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 131.

¹³¹ Jeffreys, M.K. en Naudé, S.D., *Kaapse Plakkaatboek, 1652-1707*, Kaapstad, 1944-1961, pp. 196-197, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 134.

¹³² Idem, p. 283 geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 134.

*drijven*¹³³ was de maat bij van der Stel eindelijk vol. Iedereen die in de toekomst nog betrappt zou worden, werd voortaan gezeseld en gebrandmerkt en levenslang uit de kolonie verbannen. Om de opsporing van overtreders te begunstigen ging één derde van zijn geconfisqueerde goederen naar de verklikker, wiens naam geheim zou worden gehouden. Ook deze maatregel bleef echter zonder resultaat, want voor zover bekend werd niemand in de daaropvolgende jaren uit de kolonie verbannen¹³⁴.

Hoewel de vrijburgers doorheen de 17^{de} eeuw dus vrijwel ongestoord hun illegale handelsactiviteiten vervolgden, nam de verhouding tussen de vrijburgers en de Khoikhoi vanaf de jaren 1680 steeds meer een andere vorm aan. Reeds in van Riebeecks tijd deden enkele Khoikhoi in de kolonie dienst als hulp in het huishouden of als koerier voor de Compagnie. Voorlopig werden ze echter wel nog geweerd van de bedrijfjes van de vrijburgers. Deze waren immers bevreesd dat de Khoikhoi met hun vee aan de haal zouden kunnen gaan. Met de openstelling van Stellenbosch en Drakenstein kwam hier evenwel verandering in. In tegenstelling tot in Kaapstad waren er in het binnenland veel minder slaven waar de vrijburgers een beroep op konden doen. Daarom zagen vele kolonisten zich al snel genoodzaakt hun bezwaren aan de kant te schuiven en enkele Khoikhoi ter vervanging van de slaven in dienst te nemen. Aanvankelijk werkten deze Khoikhoi slechts op een tijdelijke basis voor de kolonisten. Tijdens het drukke seizoen en voornamelijk tijdens de oogst verbleven ze een periode op het landgoed, maar daarna keerden ze steeds terug naar hun families en hun kralen.

Pas vanaf het midden van de jaren 1690 vestigden enkele Khoikhoi zich permanent bij hun werkgever. Hierbij leefden ze wel nog steeds met hun vrouw en kinderen in aparte hutten. In de vroege 18^{de} eeuw zouden de eerste Khoikhoi ook hun intrek in het woonhuis van hun baas nemen.

In de 17^{de} eeuw hielden de Khoikhoi voornamelijk toezicht op het vee van de vrijburgers. Tegen het begin van de 18^{de} eeuw hadden vele onder hen echter ook geleerd hoe ze wijngaarden moesten aanleggen en onderhouden en hoe ze wagens moesten mennen. Het loon dat de Khoikhoi hiervoor in ruil kregen verschilde van vrijburger tot vrijburger. De grootste motivatie was voor velen niettemin de aantrekkingskracht van tabak, alcohol en etenswaren

¹³³ Bøeseken, *Resoluties van de Politieke Raad*, deel III, p. 295, geciteerd door Bøeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 135.

¹³⁴ Bøeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, pp. 128-141.

als brood en groenten. Sommige Khoikhoi werden bovendien beloond met een klein aantal kalveren, zodat ze zelf hun eigen kudde konden uitbouwen.

Naarmate meer en meer Khoikhoi in de economie van de Kaapkolonie ingeschakeld werden, groeide voor de Compagnie de nood om de Khoikhoi ook in het rechtssysteem van de kolonie te incorporeren. Zoals reeds eerder vermeld werd de plaatselijke bevolking voordien niet als onderdanen van de Compagnie aanzien. Elke Khoikhoi werd tot dan toe dan ook berecht volgens de gewoontes en gebruiken van de stam waartoe hij behoorde, zelfs als de zaak waar hij bij betrokken was de belangen van de Compagnie raakte. De Politieke Raad nam echter spoedig enkele beslissingen die de rechtspositie van de Khoikhoi aanzienlijk zou wijzigen. Voortaan werden alle Khoikhoi die binnen de kolonie actief waren en als dusdanig als onderdaan van de Compagnie beschouwd konden worden voor de Raad van Justitie berecht. Ook Khoikhoi die buiten de kolonie leefden maar in een zaak die de Compagnie aanbelangde verwickeld waren moesten zich voor de Raad van Justitie verdedigen¹³⁵.

Al deze evoluties en tendensen zorgden er tezamen voor dat de oorspronkelijke maatschappij van de Westelijke Kaap - Khoikhoi in het begin van de 18^{de} eeuw vrijwel volledig verloren ging. Door de steeds drierstere ruilexpedities van zowel de Compagnie als de vrijburgers, waarbij de Khoikhoi regelmatig gedwongen werden van hun vee afstand te doen, gecombineerd met het inpalmen van de beste graasgronden door de kolonisten, werd de veestapel van de Khoikhoi zienderogen kleiner. Hierdoor zagen ze zich steeds meer genoodzaakt om voor hun levensonderhoud een beroep te doen op de mogelijkheden die de kolonie hen bood als werkkrachten. Ook de aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden van de vrijburgers zorgden ervoor dat vele Khoikhoi hun vertrouwde omgeving verlieten en in de kolonistenmaatschappij opgenomen werden. Bovendien werden ook de steeds kleinere groepen die wel buiten de kolonie leefden niet ongemoeid gelaten. Via voortdurende bemiddeling bij onderlinge conflicten en het opkomen tegen groepen die de belangen van de kolonie bedreigden probeerde de Compagnie ook op hen haar greep te vergroten. Toen aan deze economische en militaire afhankelijkheid ook nog een juridische afhankelijkheid werd gekoppeld was het lot van de traditionele Khoikhoi-maatschappij in de zuidwestelijke Kaap helemaal bezegeld.

¹³⁵ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, pp. 14-19.

DEEL IV. Simon van der Stel en de uitbreiding van de Kaapkolonie

Wanneer we nu al het voorgaande in ogenschouw nemen, valt onmiskenbaar op dat de Kaapkolonie gedurende de 20 jaar dat Simon van der Stel er het bewind voerde een grote uitbreiding heeft gekend. Op territoriaal vlak werd de oppervlakte waarover de Compagnie gezag uitoefende vele malen verdubbeld vergeleken met het gebied dat de VOC in de 25 jaar daarvoor ingepalmd had. Toen van der Stel in 1699 zijn ontslag indiende reikte de kolonie tot meer dan 100 kilometer landinwaarts, daar waar de bevolking vóór de aankomst van Simon van der Stel in een straal van niet meer dan een 20-tal kilometer van het kasteel verwijderd leefde. Tot in 1679 leefden alle kolonisten, met uitzondering van de enkelingen die zich in Hottentots-Holland en Houtbaai gevestigd hadden, geconcentreerd in een klein gebied rond het kasteel en in de vruchtbare vlakte ten oosten van de Tafelberg. Tegen het einde van de 17^{de} eeuw waren heel wat nieuwe plaatsnamen op de landkaart verschenen en leefden de kolonisten veel meer verspreid over verschillende bevolkingskernen.

Uiteraard konden al deze nieuwe nederzettingen en buitenposten niet worden bevolkt zonder dat ook het aantal kolonisten in de kolonie sterk toenam. Parallel met de territoriale uitbreiding kende de Kaapkolonie onder Simon van der Stel dus ook een grote demografische uitbreiding. Waar de kolonie in 1679 slechts de thuis vormde voor 259 vrijburgers, was dit aantal tegen het einde van de 17^{de} eeuw gestegen tot 1.334.

De combinatie van de stijgende oppervlakte landbouwgrond gecombineerd met een groeiend aantal arbeidskrachten zorgde er logischerwijs voor dat ook de productie sterk toenam. De eerste 30 jaar van haar bestaan kampte de kolonie voortdurend met een ontoereikende productie en slaagde ze er dus allesbehalve in om haar rol als verversingsstation voor de schepen naar behoren te vervullen. In 1679 bestond de gezamenlijke oogst van de 22 gezinnen die zich met de landbouw bezighielden uit 1.250 mud graan. In min of meer dezelfde periode bezaten de Compagnie en de vrijburgers gezamenlijk 2.300 runderen en 14.000 schapen. Hiermee werd volgens toenmalige berekeningen niet meer dan 2/3 van de plaatselijke behoefte gedekt¹³⁶. Geleidelijk kwam hier in de laatste decennia van de 17^{de} eeuw gelukkig verandering in. Naar het einde van de jaren 1680 toe konden de rijstimporten uit Oost-Indië voorgoed gestaakt worden en ebden de klachten van schepen over een gebrekkige bevoorrading eindelijk weg. Twee jaar nadat Simon van der Stel het bewind aan zijn zoon Willem Adriaan had overgedragen konden de landbouwers gezamenlijk 6.948 mud graan inzamelen. In hetzelfde jaar graasden er niet minder dan 9.704 stuks vee en 53.126 schapen

¹³⁶ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, pp. 149-150.

over de Kaapse vlaktes. Waar wijngaarden bij de aankomst van Simon van der Stel nog zo goed als onbestaande waren, produceerde de kolonie in 1701 reeds 1.135 leggers wijn.

Nu rest ons dus nog enkel de vraag die in deze studie centraal staat; in hoeverre is deze uitbreiding aan de persoon Simon van der Stel te danken en in welke mate werd de expansie door hem gekleurd? Het antwoord op deze vraag is, zoals enigszins te verwachten viel, genuanceerd. Aan de ene kant zijn er voldoende aanwijzingen dat Simon van der Stel vanuit zijn persoonlijke interesse en ijver zeker zijn stempel op het uitbreidingsproces heeft gedrukt. Zonder hem had de Kaapkolonie er op het einde van de 17^{de} eeuw, en daarmee tot op zekere hoogte ook vandaag, zonder twijfel geheel anders uit gezien en zou ze zeer waarschijnlijk ook heel wat minder omvangrijk zijn geweest. Anderzijds was van der Stel uiteraard ook gebonden aan instructies van hogerhand; instructies die de Kaapkolonie zeer vaak zagen als niet meer dan een radertje in het hele VOC-netwerk. Ook kan men stellen dat het tijdstip waarop Simon van der Stel aan de macht kwam de uitbreiding van de kolonie gunstig gezind was. Laat ik deze argumenten nu eens een voor een op een rijtje zetten en funderen.

Simon van der Stel als motor van de uitbreiding

De argumenten die Simon van der Stel een belangrijke rol in het uitbreidingsproces toedichten baseren zich vooral op de persoonlijkheid van de Commandeur. Zo zijn er talrijke aanwijzingen dat van der Stel persoonlijk een grote voorstander was van de uitbreiding van de kolonie. Hoezeer hij de uitbreiding en het binnenland van Afrika een hart toedroeg blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit zijn expeditie naar Namaqualand en de talrijke inspectietochten die hij naar het binnenland ondernam. Ook zijn aanvankelijk positieve houding tegenover de landbouwer-vrijburgers, de bevolkingsgroep die het expansieproces in de eerste plaats moest dragen, verraadt zijn geloof in de uitbreiding en zijn interesse voor de landbouw en het platteland. Daarnaast heeft ook van der Stels geroemde en door sommigen gevreesde ijver en standvastigheid onmiskenbaar zijn stempel op de uitbreiding gedrukt. Zo stond hij er bijvoorbeeld op om zelf een geschikte plaats voor de nieuwe nederzettingen uit te zoeken en waakte hij er persoonlijk over dat de ontwikkeling van deze nederzettingen naar behoren verliep.

Inspectietochten en expedities

Inspectietochten

Uiteraard resideerde van der Stel als Commandeur voornamelijk in het kasteel. Dit was immers het bestuurlijke en militaire centrum van de kolonie en de zetel van de Politieke Raad en Raad van Justitie. Toch zou Simon van der Stel doorheen zijn bewind ook steeds veel aandacht aan de nederzettingen dieper landinwaarts schenken. Zo maakte hij, vooral in de jaren 1680, regelmatig inspectietochten naar de verschillende bevolkingskernen en buitenposten om hun ontwikkeling met eigen ogen te kunnen volgen en op de hoogte te blijven van alles wat er gebeurde. Vooral Stellenbosch zou hij geregeld opzoeken. Hoe nauw verbonden hij zich met het lot van de Stellenbosche gemeenschap voelde, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij er sinds de stichting van de nederzetting de gewoonte van had gemaakt om er elk jaar zijn verjaardag door te brengen. Hierbij sliep hij zelfs enkele malen in een tentje op het eiland in de Eerste Rivier, om zo de eerste nacht die hij er in november 1679 had doorgebracht te herdenken. Op 14 oktober werd er dan steeds een plechtigheid ter ere van de Commandeur gehouden. Hierbij schouwde van der Stel vanaf 1686 de milities van het district in een kleurrijke optocht door het centrum van het dorp. Vervolgens werd de jaarlijkse kermis met het papegaaischieten geopend. Dit evenement werd door van der Stel vanaf 1686 ingevoerd om de troepen op een aantrekkelijke manier in het schieten te oefenen. In het midden van een cirkel stond een hoge paal met daarop de papegaai. Één voor één kregen de deelnemers de kans om op het doel te schieten. Afhankelijk van het lichaamsdeel dat werd geraakt, werd een bepaalde prijs toegekend. Diegene die er in slaagde de romp van de paal te schieten streek de hoofdprijs van 25 Rds. op en mocht zich voor een jaar koning van de schutterij noemen¹³⁷. Om een idee te geven van hoe regelmatig de Simon van der Stel Stellenbosch bezocht, heb ik de bezoeken van het jaar 1687 op een rijtje gezet. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat dit, in het kader van de werkzaamheden aan de kerk en de drostdy, één van de jaren is waarin de Commandeur het meest in de nederzetting verbleef. Zijn eerste bezoek aan Stellenbosch in 1687 vond plaats in de eerste helft van januari, toen hij zich persoonlijk met de werkzaamheden aan de kerk en de drostdy begon te bemoeien (zie deel II). Een maand later, op 4 februari, zou hij de werkzaamheden opnieuw komen inspecteren. Blijkbaar was hij er nog steeds niet gerust in dat alles goed zou verlopen, want op 6 maart kwam hij er zich nogmaals persoonlijk van vergewissen in hoeverre de werken gevorderd waren. Een volgend bezoek vond plaats begin juni, toen hij voor het eerst met

¹³⁷ Biewenga, *De Kaap de Goede Hoop*, pp. 79-80.

eigen ogen de voltooide drostdy kon bewonderen. Na het verstrijken van de winter begaf hij zich in oktober 1687 opnieuw op weg naar Stellenbosch om er zijn verjaardag te vieren. Deze keer werd hij vergezeld van een groepje vrijburgers die hij een week later een stuk grond langs de Bergrivier zou toekennen (zie deel II).¹³⁸

Hoewel Stellenbosch dus veruit de meeste aandacht van de Commandeur genoot, verwaarloosde hij in geen geval de andere nederzettingen. Zo zou hij na de stichting van Drakenstein in 1687 ook deze nederzetting minstens één keer per jaar een bezoek brengen. Hierbij reisde hij bijvoorbeeld nadat hij zijn verjaardag in Stellenbosch gevierd had enkele keren naar Drakenstein door¹³⁹. Ook maakte hij in januari 1684 een lange tocht door het binnenland, waarbij hij naast Stellenbosch ondermeer de buitenposten in Hottentots-Holland en Klapmuts bezocht¹⁴⁰. Precies een jaar later, in januari 1685, zou hij dezelfde tocht nog eens overdoen. Daarnaast maakte hij in april 1680 een uitvoerige inspectietocht van verscheidene dagen in de Valsbaai. Hierbij werd deze inham uitvoerig verkend en gepeild om zo de mogelijkheden die de Valsbaai als aanlegplaats voor schepen bood te onderzoeken¹⁴¹.

Tocht naar Namaqualand

Naast deze inspectietochten naar reeds gevestigde nederzettingen zou Simon van der Stel zich ook enkele keren op onbekend terrein begeven. Dit was bijvoorbeeld het geval toen hij persoonlijk een geschikte plaats voor de stichting van een nieuwe nederzetting of buitenpost ging uitzoeken (zie verder). De meest grootschalige, en bijgevolg best gedocumenteerde expeditie die Simon van der Stel ondernam vond echter plaats in het najaar van 1685. Toen maakte Simon van der Stel zijn fameuze vier maand durende ontdekkingstocht naar Namaqualand. Omdat deze tocht zo uitgebreid gedocumenteerd is en ons een goed beeld geeft van het karakter van een expeditie en het binnenland van Afrika, lijkt het mij gepast hier even over uit te wijden. De idee om een dergelijke tocht te ondernemen had al heel vroeg vorm gekregen. Reeds in maart 1680 vroeg van der Stel, geïntrigeerd door de geruchten over fabelachtige rijkdommen, aan de Heren XVII de toestemming om met 20 personen een tocht naar het noorden te ondernemen. Toen hij hier niet onmiddellijk antwoord op kreeg deelde hij in een nieuwe brief van mei 1681 mee dat hij tot nog toe genoodzaakt was om de expeditie naar Namaqualand uit te stellen. Hij hoopte evenwel spoedig op een positieve reactie van de Heren XVII en voegde daarbij toe dat hij graag zelf aan de tocht zou deelnemen. Het

¹³⁸ Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 63.

¹³⁹ Idem, p. 63.

¹⁴⁰ V.C. 10, *Dagregister, 1683-1685*, p. 339 en p. 342.

¹⁴¹ V.C. 9, *Dagregister, 1680-1683*, pp. 52-55.

antwoord uit Amsterdam was toen al op weg en zou voor van der Stel een teleurstelling betekenen. Indien de Namaqua niet te ver van de Kaap verwijderd leefden en er aanwijzingen waren dat ze een groot aantal stuks vee bezaten die ze voor een goede prijs konden ruilen, konden de Heren XVII met een dergelijke tocht instemmen. Dat van der Stel zelf aan de expeditie zou deelnemen en dus het fort zou achterlaten *is een saecke van bedenckinge, dewelcke wij dienvolgende geensints voor wel gedaen souden cunnen aensien*¹⁴².

Hierop besloot van der Stel om zijn geestdriftige plannen voorlopig maar te laten varen. In plaats hiervan begon hij met de gedachte te spelen om de Namaqua zelf naar het kasteel te lokken. Hij besloot om een kapitein van een naburige Khoi-stam met tabak en sierraden naar het noorden te sturen, om de Namaqua er zo toe over te halen naar de Kaap af te zakken. Dit plan zou inderdaad slagen, want enkele maanden later diende een groepje Namaqua zich met een aantal koperstalen bij de Commandeur aan. Gesteund door dit succes schreef van der Stel opnieuw een brief naar de Heren XVII waarin hij verslag uitbracht van de gebeurtenissen en nogmaals de toestemming tot het ondernemen van een expeditie vroeg. Deze keer klonk het antwoord uit Amsterdam iets geestdriftiger: *Wij kunnen seer wel approberen UE. voornemen om enig volck nae de Noord af te zenden tot ontdecking van de landen daer gelegen, en te ondersoecken wat desselve ten voordele van de Compa. soude kunnen uijtleveren en specialijck wat soude mogen weesen van 't coper, oock van 't silver...*¹⁴³.

Nog voor dit antwoord de Kaap bereikte had van der Stel in samenspraak met een aantal belangrijke functionarissen zoals Rijckloff van Goens sr. en Nicolaes Schaegen de grote lijnen voor een eerste expeditie al uitgetekend. Deze richtlijnen worden mooi samengevat in de instructies die de Commandeur enkele weken voor het vertrek van het gezelschap opstelde. Hoewel van der Stel dus zelf niet aan de tocht kon deelnemen, kon hij op deze manier toch enigszins zijn stempel op de expeditie drukken.¹⁴⁴

Het gezelschap dat het kasteel op 30 oktober 1682 verliet bestond uit 30 kolonisten en 30 Khoikhoi onder leiding van sergeant Oloff Bergh. Twee van hen moesten nauwkeurig aantekeningen van de gevolgde route en het landschap bijhouden. Verder werden genoeg lastdieren aan de expeditie toegevoegd om proviand voor drie maanden te dragen. Op de vraag hoe ver de Namaqua van de Kaap verwijderd leefden en welke route Bergh moest volgen om hen te bereiken, kon van der Stel geen antwoord geven. Wel gaf hij de opdracht zo

¹⁴² Kol. Arch. 458: *Brieven van Heeren XVII*, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 68.

¹⁴³ Kol. Arch. 459: *Brieven van Heeren XVII*, p. 75, geciteerd door Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, p. 69.

¹⁴⁴ Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, pp. 68-71.

ver als nodig en mogelijk was verder te trekken. Hierbij kon de sergeant steeds enkele Khoikhoi vooruit sturen om de beste route te bepalen en de expeditieleden zo niet onnodig af te matten. Op deze manier kon het gezelschap dan 5 à 6 uur per dag vorderen en genoeg krachten overhouden om de rest van de reis met succes te volbrengen. Wanneer de expeditie met Gods zegen inderdaad de Namaqua zou bereiken moest Bergh op een subtiële manier van hen te weten proberen te komen waar de kopermijnen zich bevonden. Hierbij benadrukte de Commandeur dat het gezelschap de Namaqua steeds vriendelijk diende te behandelen en geweld ten allen prijze moest vermijden. Indien de Namaqua of andere Khoikhoi de expeditie echter op een zeker moment koppig de doortocht bleven weigeren moest Bergh zich ongestoord een weg door hun gebied blijven banen, en *in cas van vijandelijke resistentie haer met gelijke munt betaalen*. Hiermee ging van der Stel in tegen de instructies van de functionarissen van Goens en Schaegen, die stelden dat geweld gedurende de hele tocht koste wat het kost moest vermeden worden, desnoods met een gedwongen terugtrekking als gevolg.¹⁴⁵

Ondanks de uitvoerige voorbereidingen en instructies zou de expeditie echter op een mislukking uitdraaien. Bergh was net vertrokken toen de voordelen van het regenseizoen voorbij waren en werd al vlug met een droog en dor landschap geconfronteerd. Na enkele weken bereikte het gezelschap een rivier, die niet meer was geworden dan een *kuijl stinckent brack water*. De rivier kreeg dan ook de naam Stinckrivier. Een paar dagen later stond zelfs deze kuil geheel droog en zag de expeditie zich genoodzaakt om naar het kasteel terug te keren. Hier kwam ze op 29 november, slechts een maand na haar vertrek, totaal afgemat maar voltallig aan.

De teleurstelling van de Commandeur die zijn hoge verwachtingen niet zag worden ingelost blijkt duidelijk uit een brief die hij enkele maanden later aan de Heren XVII richtte. Hierin schreef hij dat Oloff Bergh *geheel buiten onse verwachtinge [...] genoeghsaem t' eenemael vruchteloos te rugge gecoomen* was. Heel lang bleef van der Stel echter niet bij de pakken neerzitten. Het volgende jaar stuurde hij er een nieuwe expeditie op uit, opnieuw onder leiding van Oloff Bergh. Nu bestond het gezelschap uit 42 blanken en 10 Khoikhoi, aangevuld met 10 wagens, 162 ossen en vijf paarden. Deze keer vertrok de expeditie wel op het goede tijdstip, namelijk op 27 augustus van het jaar 1683. Niettemin zag Bergh zich ook deze keer genoodzaakt om als gevolg van de droogte en de ontoegankelijke gebergten

¹⁴⁵ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, pp. 171-174.

vroegtijdig naar het kasteel terug te keren. Wanneer ze op 24 oktober de Kaap bereikten waren ze precies één dag verder gevorderd dan het jaar ervoor.¹⁴⁶

Op deze nieuwe mislukking heeft van der Stel niet echt gereageerd. Mogelijk was zijn enthousiasme nu zo bekoeld dat hij besloot zijn plannen voorlopig maar op te bergen. Een onvermoed bezoek van enkele Namaqua aan het kasteel in februari 1684 wakkerde de belangstelling van de Commandeur voor het verre Namaqualand evenwel al snel weer aan. De nieuwe verzekering van deze onverwachte gasten dat hun thuisland niet meer dan 15 dagen reizen verwijderd was en grote voorraden ertsen herbergde, overtuigde van der Stel om een derde expeditie op touw te zetten. Hij gaf sergeant Isaac Schrijver de opdracht om de Namaqua met 15 man op hun tocht huiswaarts te vergezellen en zoveel mogelijk kopererts mee terug te nemen naar de Kaap. Daarnaast moest hij ook nauwkeurig laten optekenen waar er water en brandhout te vinden was om zo de beste route voor toekomstige tochten te kunnen bepalen. Toch drong van der Stel er op aan hier ook niet té veel tijd mee te verliezen, zodanig dat Schrijver op tijd zou terugkeren om de bevindingen van de tocht met de verwachte retourvloot naar de Heren XVII te kunnen zenden.¹⁴⁷

Inderdaad verscheen sergeant Schrijver terug aan het kasteel vóór de retourvloot vertrokken was. Deze keer waren de resultaten gelukkig wel enigszins de moeite waard om de Heren XVII er zo snel mogelijk van op de hoogte te brengen. Schrijver slaagde erin om een stuk kopererts te bemachtigen. Wel was hij er niet achter gekomen waar dit stuk erts precies vandaan kwam. Weer stelde Simon van der Stel in al zijn geestdrift voor om zelf naar Namaqualand af te reizen en vervolgens persoonlijk verslag bij de Heren XVII uit te komen brengen.¹⁴⁸

De Commandeur zou evenwel het antwoord uit Amsterdam niet moeten afwachten voor zijn wens eindelijk in vervulling ging. Toen Commissaris van Reede in het voorjaar van 1685 aan de Kaap aankwam, nam van der Stel de kans om zijn plannen door een hoge functionaris geruggensteund te weten onmiddellijk waar. Nadat hij het vertrouwen van Adriaan van Reede ingewonnen had legde hij hem de hele zaak voor. Van Reede zou zijn antwoord uitvoerig in zijn journaal motiveren. Ook hij was er door het succes van Schrijvers expeditie van overtuigd dat Namaqualand grote voorraden mineralen kon herbergen. Doordat het verslag van deze tocht evenwel zeer gebrekkig en zelfs tegenstrijdig was, leek het hem zinvol een nieuwe

¹⁴⁶ Böeseken, *Simon van der Stel en sy kinders*, pp. 71-72.

¹⁴⁷ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 178.

¹⁴⁸ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, pp. 90-91.

expeditie uit te rusten. Hierbij zag hij er in tegenstelling tot de Heren XVII geen graten in om de Commandeur persoonlijk de tocht te laten ondernemen, *gemerckt den Commandeur Van Der Stel groote lust en genegenheit toont om in persoon die reijse te doen*. Van der Stel had immers zelf veel verstand van gesteenten en kon door zijn grote standvastigheid en organisatievermogen van groot nut zijn voor de expeditie. Bovendien was hij als hoogste gezagdrager minder gebonden aan instructies van hogerhand en had hij dus meer vrijheid om op onverwachte situaties in te spelen. Daarom, besloot van Reede, *soude men daertoe geen bequamer persoon kunnen vinden*. Vervolgens blikte de Commissaris vooruit naar wat er moest gebeuren indien de expeditie inderdaad grote ertsvoorraden aantrof. Al de erts die ter plaatse ontgonnen werd moest immers ook op de een of andere manier de kolonie kunnen bereiken. Daarom gaf van Reede de opdracht om ook de afstand van de mijnen tot de zee te berekenen en te onderzoeken in hoeverre er bevaarbare rivieren in hun nabijheid stroomden. Ook raadde hij aan om, *bij ontstentennisse van soodanigh gemak*, na te gaan of het mogelijk zou zijn om de erts desnoods ter plaatse te smelten en tot metaal om te vormen.¹⁴⁹

Wat de praktische organisatie van de expeditie betrof, drukte van Reede de Commandeur vooral op het hart om zo zuinig mogelijk te zijn. Het precieze aantal deelnemers liet hij wel aan het inschattingsvermogen van de Commandeur over. Alleszins moesten twee secretarissen aan het gezelschap worden toegevoegd die nauwkeurig een verslag van het landschap en de gebeurtenissen zouden bijhouden. Als vertrektijdstip voor de tocht raadde van Reede augustus aan. In de maanden na de winterbuien zou het gezelschap namelijk het minste last hebben van de droogte. Bovendien brak in het voorjaar ook steeds een rustigere periode in de kolonie aan, zodanig dat de secunde gemakkelijker zijn taak als waarnemend Commandeur kon vervullen.¹⁵⁰

Over de eigenlijke expeditie zijn we uitgebreid gedocumenteerd dankzij een journaal dat van der Stel tijdens de tocht liet optekenen¹⁵¹. Hiervoor nam de Commandeur op aanraden van Commissaris van Reede de secretarissen de Rouw en Freser in het gezelschap op. Zij kregen de opdracht om, met het oog op toekomstige expedities, dagelijks een verslag van de gebeurtenissen en het gevolgde traject neer te schrijven. De expeditie onder leiding van Simon van der Stel verliet het kasteel in de ochtend van 25 augustus 1685. De Commandeur werd vergezeld van 57 blanken en 3 Khoikhoi-gidsen. Ook een zekere Dain Mangale, een

¹⁴⁹ Idem, pp. 90-93.

¹⁵⁰ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, pp. 214-215.

¹⁵¹ Waterhouse, G., *Simon van der Stel's expedition to Namaqualand, 1685-1686*, Dublin, 1932.

prins van Maccassar¹⁵² die aan de kaap in ballingschap verbleef, kreeg de toestemming samen met een dienaar aan de expeditie deel te nemen. Daarnaast kon van der Stel genieten van een uitgebreide ondersteuning. Om te beginnen werden twintig paarden en acht ezels als rij- en trekdier aan de expeditie toegevoegd. Ook kon het gezelschap over niet minder dan 289 ossen beschikken. Al deze dieren samen moesten instaan voor het transport van 15 wagens en een grote hoeveelheid proviand, alsook een boot om eventuele rivieren over te steken. Tijdens het eerste deel van de reis ten slotte werd de expeditie bijgestaan door 6 vrijburgers met elk een wagen en acht ossen. Van de aanmaning van Commissaris van Reede om zo zuinig mogelijk te zijn trok hij zich dus weinig aan.

De hele dag werd het gezelschap uitgeleide gedaan door enkele hogere VOC-ambtenaren en nieuwsgierige kolonisten, die dezelfde avond op een plaats genaamd Hooge Kraal met enkele geweeersalvo's afscheid van hen namen. De volgende dagen trok de expeditie langzaam verder noordwaarts, tot over de Tijgerbergen waar ze enkele Khoikhoi ontmoetten en met hen tijdens een avondfeest wijn en tabak verbruikten. Van daar bereikten ze begin september, via de Paardenberg, Riebeecks Kasteel en Sonquas Drift (zie Fig. 2), het gebied van de Obiqua, *die haer selven ernerren met rooven en stelen*¹⁵³. Daarom gaf van der Stel op straf van geseling aan ieder het verbod om in persoonlijk contact met deze Khoikhoi-struikrovers te treden. Op 3 september bereidde het gezelschap zich voor om de Bergrivier bij een plaats genaamd Misverstant over te steken. Hier ontmoetten ze ook een sergeant die enkele weken eerder vooruit was gestuurd om vee van de Khoikhoi te ruilen, *vande welcke hy een goet getal had bekomen*. Opnieuw kwamen ze in contact met enkele Khoikhoi die uitgenodigd werden voor het avondmaal. Om de vriendschappelijke band te versterken bood van der Stel hen ook een schaap aan, waarop de Khoikhoi hem enkele luipaardenvellen cadeau deden.

Pas enkele uren nadat ze de Bergrivier en de Khoikhoi achter zich hadden gelaten werd het gezelschap plots opgeschrikt door een neushoorn, *synde van ongelooffelijke groote die met een groote furie en quaetheyt recht midden op onsen treyn aenquam*¹⁵⁴. Hierbij kon van der Stel in zijn koets het dier maar op het nippertje ontwijken. Opgeschrikt door enkele geweerschoten week de neushoorn, die recht op de Commandeur afstormde, gelukkig van zijn koers af en verdween hij terug in de wildernis. Wel raakten enkele ruiters gewond doordat ze in het tumult van hun paarden geworpen werden. De plaats van het voorval zou voortaan dan ook bekend staan onder de naam Rhenoster Kraal. Na nog twee weken zonder enige

¹⁵² Gebied in de Indonesische archipel op het eiland Sulawesi.

¹⁵³ Waterhouse, *Simon van der Stel's expedition to Namaqualand*, p. 7.

¹⁵⁴ Idem p. 13.

noemenswaardige voorvallen door een afwisseling van zanderige vlakten en gebergten te hebben getrokken bereikte het gezelschap op 15 september de Olifantsrivier. Door het slechte weer was het gezelschap echter genoodzaakt om enkele dagen te wachten met de oversteek. Ondertussen namen de vrijburgers die de expeditie tot dan toe vergezeld hadden afscheid. Hierbij kregen ze op hun verzoek de toestemming om op de terugweg naar de Kaap naar believen op wild te jagen.

Na de oversteek volgde het gezelschap de Olifantsrivier voor enkele dagen, tot ze op 21 september de kraal van een groepje Grigriqua bereikten. Toen de Grigriqua de expeditie in het oog hadden gekregen waren ze evenwel op de vlucht geslagen, waardoor de kraal helemaal verlaten was. Het groepje had namelijk vee gestolen van een andere Grigriqua-kapitein die een koperen staf van de Compagnie gekregen had (zie deel III) en vreesde nu dat de kolonisten wraak kwamen nemen. Tegen de avond slaagde een dertigtal van hen er toch in hun angsten te overwinnen. Met een aantal schapen als gift verschenen ze terug in hun kraal en vroegen de Commandeur om vergiffenis. Hierop gaf van der Stel hen op zijn beurt brandewijn en tabak en liet hij een feest organiseren om de onderlinge band te versterken. Twee dagen later liet hij de kapitein die het slachtoffer was geworden van de veeroof ontbieden om het geschil bij te leggen. Hij overtuigde de Grigriqua ervan dat het onverstandig was om onder elkaar oorlog te voeren. Zo werden ze immers allen des te kwetsbaar tegenover andere Khoikhoi-stammen. Hierop beloofde het groepje het ontvreemde vee terug te geven en werd de vrede hersteld.

Hoe het met de slaagkansen van de expeditie gesteld was, werd duidelijk op 25 september. Toen bereikte het gezelschap namelijk een greppel die bij eerdere expedities steeds geheel droog had gestaan. Nu stroomde er evenwel overvloedig water door de greppel. Enthousiast over dit goede voorteken gaf van der Stel de plaats de naam *Goede Hoop*. Enkele dagen later werd de expeditie niettemin toch voor de eerste keer met de droogte geconfronteerd. Nadat ze door een kloof tussen twee bergen getrokken waren veranderde het landschap plots. Het gebied waarin ze terecht kwamen *vertoont sigh anders niet als een woestijne dewijl waer nae toe men sigh keert geen boom te sien noch te vinden is*¹⁵⁵. Het riviertje dat ze tot dan toe gevolgd hadden ging in geen tijd over in een modderkuil. Om toch nog enigszins water te hebben gaf van der Stel de opdracht een put te graven in de hoop dat deze zich met proper water zou vullen. Tegen de avond had zich inderdaad voldoende drinkbaar water in de put verzameld en kon het gezelschap eindelijk haar dorst lessen. Tegen het einde van de volgende

¹⁵⁵ Idem, p. 30.

dag ging het woestijngebied gelukkig weer over in toegankelijker landschap met voldoende water. Zo bleef de expeditie voor de rest van de heenreis van verdere grote problemen gespaard.

Op donderdag 4 oktober kwam het gezelschap eindelijk voor het eerst in contact met de Namaqua. Onmiddellijk liet van der Stel tabak en brandewijn uitdelen om hen van zijn goede bedoelingen te overtuigen. De volgende dag kwam ook de hoofdman van de groep, een zekere Noncé, de Commandeur opzoeken. Opnieuw werden geschenken en de gebruikelijke hoffelijkheden uitgewisseld. Bij de daarop volgende besprekingen zou van der Stel echter onmiddellijk laten zien dat er met hem niet te spotten viel. Toen Noncé de opmerking maakte dat de Commandeur dan wel heerste over de Kaap maar dat hij zelf hier de baas was, werd onmiddellijk duidelijk hoe de verhoudingen lagen. Van der Stel maakte dadelijk aanstalten om *op te breecken, met bedreiging na zijn krael te marcheeren en te sien wie dat meester soude wesen van welcke woorden hij geheel verbaest wierd en veel beleefder begon te spreeken*¹⁵⁶. Hierop waren de problemen tussen de Namaqua en de Commandeur nochtans geenszins van de baan. De volgende dag kwam de zoon van Noncé, Joncker genaamd, naar het kamp om de kolonisten te ontmoeten. Al snel werd duidelijk dat het in werkelijkheid deze Joncker, en niet zijn vader, was die de leiding over de stam had. Toen van der Stel er verder achterkwam dat hij de expeditie steeds foute informatie verschaftte en op het verkeerde spoor probeerde te brengen, besloot hij uiteindelijk om Joncker en zijn belangrijkste metgezellen in arrest te nemen. Dadelijk zong Joncker een toontje lager en smeekte hij de Commandeur om hem vrij te laten. Toen ook verscheidene overige stamleden op zijn vrijlating bleven aandringen, gaf van der Stel ten slotte toe. Wel moest Jonker beloven het gezag over de stam voortaan aan zijn vader te laten en *te vreden [te] wesen met enckel soldaet te sijn*¹⁵⁷.

Na zo bijna een week met de Namaqua te hebben doorgebracht, trok het gezelschap eindelijk verder. De volgende dag zagen ze in de verte het gebergte liggen waar Oloff Bergh in 1683 zijn tocht had moeten staken. Ook nu waren de kolonisten onder de indruk van de bergen, *welcke ongelooflijk hoogh en niet anders als massive stijle klippen sijn, en nae allen oogenschijn onbeklimbaer*¹⁵⁸. Gelukkig kenden de Namaqua die de expeditie vergezelden een smalle kloof tussen twee bergen, en zo slaagde het gezelschap er via een netwerk van kloven toch in zich een weg door het gebergte te banen. Hierbij werden vele van de wagens wel tot het uiterste gedreven. Door de rotsachtige bodem die bezaaid lag met rotsblokken waren er

¹⁵⁶ Idem, p. 38.

¹⁵⁷ Idem, p. 41.

¹⁵⁸ Idem, p. 43.

elke dag wel een paar wagens die het begaven. De kolonisten waren dan ook vaak tot laat in de nacht bezig de schade van de afgelopen dag te herstellen.

Ondertussen slaagde van der Stel er in de Namaqua-hoofdmannen die hem vergezelden tot een verdrag over te halen. Dit verdrag hield in dat de Namaqua voortaan in vrede met elkaar zouden leven en onderlinge oorlogen zouden vermijden. De Commandeur van zijn kant verbond zich ertoe de Kaapse Khoikhoi te verbieden de Namaqua lastig te vallen, zodanig dat dezen ongestoord het kasteel konden bereiken om er handel te drijven. Over de koperbergen werd er met geen woord gerept. Van der Stel achtte het namelijk verstandiger hierover eerst meer informatie in te winnen en het eigenlijke doel van de tocht voorlopig voor zich te houden.



Fig. 7: De Koperbergen

Na nog twee weken van moeizame vooruitgang was het dan eindelijk zover. Op 21 oktober 1685 kwam het gezelschap aan de ingang van een kloof *die wij in gingen alwaer wij bevonden te wesen op ons gedestineerde plaets namentlijk de koperbergen*¹⁵⁹. Onmiddellijk begon van der Stel samen met de mijndeskundige Hopman de bergen te inspecteren op zoek naar geschikte ertslagen. Twee dagen later werden de werklieden aan het werk gesteld om op de aangeduide plaatsen te beginnen graven. Enkele anderen kregen de opdracht om brandhout te kappen om stukken erts te smelten en zo de kwaliteit ervan te kunnen nagaan. Na vijf dagen van zware arbeid waren de werklieden zo ver gevorderd dat ze de gangen die ze gegraven

¹⁵⁹ Idem, p. 51.

hadden met buskruid tot ontploffing brachten. De mineralen die hierdoor aan de oppervlakte kwamen bleken echter nog steeds niet aan de eisen te voldoen. Twee dagen later had van der Stel gelukkig meer succes. Toen de werklieden opnieuw twee gangen lieten exploderen kwam eindelijk een ertslaag tevoorschijn die een hoog gehalte aan koper bevatte. Aangemoedigd door deze opsteker, liet de Commandeur de werklieden uit alle macht verder graven om voldoende stalen te verzamelen die hij voor uitvoeriger onderzoek naar de Kaap kon meenemen. Toen dit eindelijk volbracht was, gaf van der Stel op 5 november de opdracht het kamp op te breken en de terugtocht aan te vatten.

Toch was het doel van de expeditie hiermee in geen geval volbracht. Nu de langverwachte koperbergen eindelijk gevonden waren, moest men immers nog een manier vinden om het gedolven koper in de toekomst naar de Kaap te brengen. Daarom trok het gezelschap in een rechte lijn naar de zee om daar mogelijke aanlegplaatsen voor schepen te zoeken. Hier aangekomen stuurde van der Stel op 18 november dadelijk een groepje noord- en zuidwaarts om de kustlijn in de onmiddellijke omgeving te inspecteren. Dit bleef evenwel zonder resultaat. Ook de volgende groepjes die steeds verder noordwaarts werden gezonden slaagden er niet in een geschikte aanlegplaats te vinden. Standvastig als hij was, besloot de Commandeur dan maar om met het hele gezelschap verder noordwaarts te trekken. Dit zou al vlug de eerste grote vergissing van de Commandeur blijken. Het gezelschap was nog maar enkele dagen op weg of de eerste ossen begaven het als gevolg van uitputting en uitdroging. Het droge seizoen begon zich namelijk steeds meer te manifesteren en water werd alsmaar schaarser. Toen er niet onmiddellijk beterschap in zicht was, zag van der Stel zich op 11 december genoodzaakt om naar het kasteel terug te keren. Hierbij volgde hij de kustlijn vanaf een tiental kilometer landinwaarts. Langs de kust zelf was er namelijk te weinig zoet water beschikbaar en groeiden er ook nagenoeg geen bomen of struiken. Wel zond hij nog steeds kleine groepjes naar de zee om daar de kustlijn te inspecteren. Zo kwam Simon van der Stel op 26 januari 1686 uiteindelijk voltallig maar met gemengde gevoelens op het kasteel aan. Hij was er als eerste in geslaagd om de koperbergen te bereiken en veelbelovende stalen mee te nemen naar de Kaap, maar zijn inspectietocht langs de kust had aangetoond dat het vrijwel onmogelijk zou zijn om het gevonden koper naar de kolonie te transporteren. Het zou dan ook nog vele decennia duren voor het verhaal van de koperbergen in Namaqualand na de uitvinding van de trein een vervolg kreeg.

Houding tegenover de vrijburgers

Een ander aspect dat ons enig inzicht kan verschaffen in de relatie tussen Simon van der Stel en de uitbreiding van de kolonie, is de houding van de Commandeur ten aanzien van de vrijburgers. Zij waren het immers die de expansie in praktijk ten uitvoer moesten brengen. Dat deze houding aanvankelijk zeer positief was blijkt ondermeer uit de gunstige voorwaarden waartegen de vrijburgers zich door zijn toedoen mochten vestigen (zie deel II). Deze voorwaarden hadden een niet te onderschatten impact op de motivatie van de vrijburgers en het succes van hun bedrijfje. Vóór de komst van Simon van der Stel verkeerden vele vrijburgers namelijk in zeer grote moeilijkheden. Velen van hen konden met moeite overleven en kozen er dan ook al vlug voor om hun vrijburgerbestaan op te geven en terug in dienst van de Compagnie te treden. Anderen besloten om hun geluk elders te gaan zoeken en verlieten de kolonie voorgoed. Hierdoor had de Compagnie steeds moeite om voldoende vrijburgers te vinden om de vruchtbare gronden rond de Tafelberg te cultiveren, laat staan dat ze genoeg landbouwers kon verzamelen om een nieuwe boerengemeenschap landinwaarts te stichten. Onder deze omstandigheden had een uitbreiding van de kolonie zoals ze onder van der Stel verliep dus onmogelijk kunnen plaatsvinden. Bovendien haalde de Compagnie ook weinig of geen voordeel aan de 22 gezinnen die wel in het landbouwersbestaan volhardden. De meeste van hen slaagden er met moeite in om zelf rond te komen, en konden dus ook weinig of niets aan de Compagnie verkopen.

Toen van der Stel de bewoners van de kolonie eind 1679 uitnodigde om zich als vrijburgers in Stellenbosch te vestigen, beseftte hij dan ook dat hij deze situatie grondig moest veranderen om de nieuwe nederzetting een kans op slagen te geven. Hij beloofde de kolonisten voldoende financiële en materiële steun en kende hen voor het eerst de grond in volle eigendom toe. Ook trok hij de onredelijke lage prijs die de landbouwers voor hun tarwe kregen, en die gebaseerd was op de prijzen in Europa, in 1682 op naar 10 *f* per mud. Het resultaat van deze maatregelen liet niet lang op zich wachten. Aangelokt door deze gunstige perspectieven stelden tientallen gezinnen zich in de komende jaren kandidaat. Met behulp van de steun van de Compagnie slaagden de vrijburgers er in geen tijd in de eigen behoeftes volledig te dekken. Vanaf het midden van de jaren 1680 werd de kolonie eindelijk wat al zo lang van haar verwacht werd; een bevoorradingsstation voor de schepen.

Naar het einde van zijn bewind zou van der Stels visie over de vrijburgers echter helemaal omslaan. Dit blijkt uit de instructies die hij op 30 maart 1699 aan zijn zoon en opvolger Willem Adriaan van der Stel naliet. Hierin schetste hij een heel negatief beeld over de vrijburgers en stelde hij hen voor als de aasgieren van de kolonie. Velen van hen, zo schreef

hij, zijn zo bezeten van wijn dat ze erdoor *haaren gantschen land en coornbouw koomen te verwaarloosen, de landerijen uijt te putten, haar vee te slagten en haare familie van jaar tot jaar in soberder stant te brengen*¹⁶⁰. Sommigen durfden zelfs zo onbeschaamd van de hulp van de Compagnie gebruik maken dat ze eerst een bepaalde plaats helemaal kaalplukten en daarna onder een of andere smoes een nieuw landgoed aanvroegen. Van der Stel waarschuwde zijn zoon daarom voor de vrijburgers op zijn hoede te zijn. *Zoniet soude geheel Africa niet genoeg zijn om dat slag van menschen te gerieven en voldoen.*

Hoewel van Simon van der Stels aanvankelijke idealistische en misschien ietwat naïeve beeld van de vrijburgers dus weinig restte, bleef hij toch nog steeds sympathie voelen voor beginnende boeren. Zo gaf hij zijn zoon de raad om *oude Comps. dienaaren van bestendige middelen en goede comportementen* proberen te overtuigen zich als landbouwer te vestigen en hen een behulpzame hand te reiken. Hun goede gedrag zou dan hopelijk andere vrijburgers ertoe aanzetten hun voorbeeld te volgen

Niettemin drukte hij Willem Adriaan op het hart ook deze beginnende vrijburgers steeds nauwkeurig in de gaten te houden. Concreet stelde hij bijvoorbeeld voor om de vrijburgers niet te ver landinwaarts plaatsen toe te wijzen. Zo zouden ze alleen maar meer kans krijgen om illegaal met de Khoikhoi handel te drijven en werd het steeds moeilijker om effectief controle op hen uit te oefenen. Bovendien konden vrijburgers die ver van elkaar verspreid leefden de Compagnie weinig van dienst zijn bij de verdediging van de kolonie. Tegen de tijd dat de burgermilities zich na een noodsein zouden verzameld hebben, was de kolonie immers al lang onder de voet gelopen. Hij stelde dan ook voor om de huidige grenzen van de kolonie min of meer te respecteren.

Deze passage heeft een niet te onderschatten betekenis. Hoewel van der Stel een grote voorstander van de uitbreiding was en het binnenland van Afrika hem sterk fascineerde, was hij toch pragmatisch genoeg om te beseffen dat de expansie ook haar grenzen had. Een ongebreidelde en ongecontroleerde uitbreiding zou voor de Compagnie immers meer kwaad dan goed met zich meebrengen. Hij zag zijn eigen uitbreidingsinitiatieven dus ook niet als slechts een stap in een lange evolutie, maar wel als een afgerond geheel. Sterker nog; hij stelde zelfs voor om enkele buitenposten van de Compagnie op termijn weer op te doeken. Momenteel waren de kuddes van de vrijburgers zich namelijk zo snel aan het vermenigvuldigen, dat ze aan dit tempo de behoeftes van de Compagnie binnen drie jaar helemaal zouden kunnen dekken. De kosten die de kolonie maakte voor het onderhoud van de

¹⁶⁰ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 230.

verschillende veeposten zouden op dat moment geheel overbodig worden, waardoor het beter was *de E. Compe. van dien ommeslag te ontheffen.*

Hoe nu deze ommekeer in houding te verklaren valt is moeilijk met zekerheid te achterhalen. Mogelijk had de ervaring hem in de loop der jaren geleerd dat zijn idealistische dromen en wensen uit 1679 niet altijd even realistisch waren; een vaststelling die hem steeds bitterder stemde. Voortdurend terugkerende problemen zoals de illegale ruilpraktijken met de Khoikhoi en de smokkelhandel met schepen hadden hem geleidelijk doen inzien dat niet alle vrijburgers ijverige en gemotiveerde lieden waren die vol goede wil hun landbouwverantwoordelijkheden vervulden. Daarnaast zou dit negatieve beeld ook het gevolg kunnen zijn van de vermoeide en verbitterde stemming waarin hij op het einde van zijn bewind dikwijls verkeerde. Beroofd van vele van zijn grootse idealen en geërgerd door de voortdurende vermaningen van de Heren XVII, lijkt van der Stel naar het einde van de 17^{de} eeuw veel van zijn oorspronkelijke levenslust en vastberadenheid te zijn verloren. Zijn vrijwillige ontslag in februari 1699 kwam dan ook niet geheel uit de lucht gevallen.

Positieve houding in de praktijk

Uiteraard kon van der Stel met interesse en een positieve houding alleen moeilijk zijn stempel op de uitbreiding drukken. Daartoe moest hij ook in de praktijk concrete maatregelen nemen en handelingen uitvoeren die het expansieproces stimuleerden en coördineerden. Velen hiervan werden in de loop van deze studie en de paragrafen hierboven reeds aangehaald, waarbij ik vooral aan de vestigingsvoorwaarden voor de vrijburgers denk. Toch lijkt het mij nuttig een aantal van hen nog eens op een rijtje te zetten en hun belang nog eens extra te onderstrepen.

Simon van der Stels ijver en drang om overal zelf vat op te hebben, wordt waarschijnlijk het beste geïllustreerd en geconcretiseerd door zijn inspecties naar het binnenland. Vooral de tochten die hij ondernam om een geschikte plaats voor een nieuwe nederzetting te vinden, speelden een vitale rol in het hele uitbreidingsproces. Zo was hij er hoogstpersoonlijk voor verantwoordelijk dat Stellenbosch en Drakenstein, doorheen het hele bestaan van de Nederlandse kolonie de meest belangrijke nederzettingen op Kaapstad na, op de landkaart verschenen. Ook bij de kleinere buitenposten als De Cuijlen en Clapmuts stond hij er op dat hij zelf een geschikte locatie aanwees. Zodoende werkt van der Stels invloed op de uitbreiding van de kolonie ook tot op vandaag door. Nog steeds kleuren Stellenbosch en stadjes als Paarl

en Franschoeck met rond de 100.000 inwoners het huidige landschap van de zuidwestelijke Kaap.

Voor zover het de stichting van nieuwe nederzettingen aangaat, is de invloed van Simon van der Stel dus onmiskenbaar. Hiermee was de rol van de Commandeur echter in geen geval uitgespeeld. Ook op de verdere ontwikkeling van de nieuwe stichtingen zou hij een belangrijke invloed uitoefenen. Hierbij denk ik in de eerste plaats aan de gunstige voorwaarden waartegen hij de nieuwe vrijburgers zich liet vestigen. Zoals ik eerder heb aangetoond, waren deze voorwaarden van doorslaggevende betekenis voor de slaagkansen van de nieuwe nederzettingen. Zonder deze gunstige vestigingscondities, zo durf ik stellen, waren initiatieven als de stichting van Stellenbosch en Drakenstein zo goed als gedoemd te mislukken. Over hoe de Kaapkolonie dan zou geëvolueerd zijn, kan alleen maar gespeculeerd worden.

Tot slot werd in de loop van deze studie duidelijk dat van der Stel ook in specifieke situaties de ontwikkeling van de kolonie bijstuurde wanneer hij meende dat een ingreep noodzakelijk was. Dit was bijvoorbeeld het geval toen hij in 1682 de eerste Heemraden in Stellenbosch aanstelde om de belangen van de Compagnie ook buiten het gezichtsveld van het kasteel te kunnen verdedigen. Of in 1687, wanneer hij zich persoonlijk inliet met de uitbouw van de dorpskern van Stellenbosch.

Deze en andere voorbeelden maken duidelijk dat Simon van der Stels positieve houding tegenover de uitbreiding wel degelijk ook in daden werd omgezet. IJverig en vastberaden als hij was, was hij er immers de man niet naar om zomaar bij de pakken te blijven neerzitten. Hoezeer zijn inzicht en vastberadenheid in de praktijk een invloed konden hebben op de slaagkansen van vrijwel alles wat hij ondernam, wordt zeer mooi geïllustreerd met zijn expeditie naar Namaqualand. Waar zijn voorgangers steeds onverrichter zake hadden moeten terugkeren, was hij er als eerste in geslaagd om de koperbergen te bereiken en bovendien nog de gelegenheid te vinden om ook de kustlijn op geschikte aanlegplaatsen voor schepen te onderzoeken.

Simon van der Stel als radertje in de uitbreiding

De uitbreiding van de Kaapkolonie; een van hogerhand gestuurd proces?

Toch zou het ook fout zijn het hele uitbreidingsproces volledig aan Simon van der Stel toe te schrijven. Dit wordt duidelijk wanneer we de plaats van de Kaapkolonie in het netwerk van de VOC duiden. Hierbij dient men steeds voor ogen te houden dat de VOC als commerciële organisatie slecht op één ding uit was; winst maken. In de mercantilistische filosofie van de VOC was de Kaapkolonie slechts van belang voor zover ze de Compagnie in haar geheel van nut kon zijn. Dit nut werd bij de stichting van de kolonie in 1652 duidelijk omschreven. De vestiging aan de Kaap de Goede Hoop moest dienst doen als bevoorradingsstation voor de vloten van de VOC en moest de bemanning van de schepen de gelegenheid geven om op krachten te komen. Om de kosten zoveel mogelijk te drukken moest dit alles zo eenvoudig en kleinschalig mogelijk gehouden worden. Een intensieve landbouw in de onmiddellijke omgeving van het fort, zo ging Van Riebeeck en met hem de Heren XVII ervan uit, zou de kolonie zeker in staat moeten stellen om aan alle behoeftes te voldoen. Van een permanente kolonisatie was aanvankelijk dus helemaal geen sprake. Toen de praktijk het tegendeel bewees, zocht de Compagnie een oplossing in de creatie van de klasse van vrijburgers. Zij moesten de kolonie in staat stellen om op een goedkope en efficiënte manier de ontoereikende landbouwproductie op te drijven. Ook deze beleidsverandering vertrok evenwel vanuit een zeer bescheiden uitgangspunt. Nog steeds bleef de toewijzing van gronden zeer kleinschalig en werd ze beperkt tot enkele percelen ten oosten van de Tafelberg. Ook de steun die de Compagnie aan de vrijburgers verleende bleef verwaarloosbaar. Ook nu slaagde de kolonie er dus niet in haar taak als verversingsstation naar behoren te vervullen. Jaar op jaar liepen de cijfers ver in het rood en moest er extra voedsel vanuit Azië ingevoerd worden. Ondanks hun ingebakken terughoudendheid voor uitbreiding en hogere onkosten, begonnen de Heren XVII geleidelijk in te zien dat de politiek van kleinschalige en intensieve landbouw met lage onkosten nooit haar vruchten zou afwerpen. Het enige alternatief was een omschakeling naar extensieve landbouw, wat onvermijdelijk grotere bedrijven en bijgevolg territoriale expansie en een permanente kolonisatie inhield. Toen Simon van der Stel in 1679 als Commandeur van de Kaapkolonie aangesteld werd, kreeg hij van de Heren XVII dan ook de opdracht mee om eindelijk van de uitbreiding van de kolonie werk te maken en nieuwe gebieden te ontginnen.¹⁶¹

¹⁶¹ Elphick, en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, pp. 284-288.

Als VOC-Commandeur was Simon van der Stel dus gebonden aan de wil van zijn superieuren en aan de hogere belangen van de Compagnie. In zekere zin had hij zijn aandeel in de expansie van de Kaapkolonie dus te danken aan de gewijzigde houding van zijn oversten, die de uitbreiding steeds gunstiger gezind waren. Indien deze oversten veel langer hun been hadden stijf gehouden, was van der Stel meer dan waarschijnlijk de geschiedenis ingegaan als de 8^{ste} Commandeur van de Kaapkolonie; één van de vele in een lange rij.

In de eerste plaats was Simon van der Stel dus afhankelijk van de algemene beleidsvisie van de Compagnie. Over zijn hoofd heen was deze visie net op het goede moment de uitbreiding gunstig gezind en liet ze hem toe het uitbreidingsproces op zich te nemen. Dit wil echter in geen geval zeggen dat hij dit proces zomaar naar eigen believen kon invullen. Vooral de bezoekende Commissarissen zouden hun visies geregeld in hun instructies uiteenzetten en zich meermaals met de uitvoering ervan bemoeien. Eerst wil ik nu deze verschillende visies op de expansie weer geven. Vervolgens ga ik na in hoeverre deze visies zich ook in de praktijk vertaalden en als dusdanig een daadwerkelijke invloed op het uitbreidingsproces uitoefenden. Daarna zal ik dan voor de Heren XVII op dezelfde manier tewerk gaan.

De Commissarissen

Zoals in deze studie al duidelijk is geworden, drukten verscheidene Commissarissen die een bepaalde periode aan de Kaap doorbrachten een niet te onderschatten stempel op het uitbreidingsbeleid van de kolonie. Deze Commissarissen waren meestal functionarissen die tijdens hun reis van of naar het Oosten voor enkele maanden aan de Kaap verbleven. Hierdoor kregen ze de kans om de situatie in de kolonie goed in te schatten en zo het beleid van de Heren XVII, die veel minder voeling met het dagelijkse leven in de kolonie hadden, bij te sturen. Vele Commissarissen maakten tijdens hun verblijf in de kolonie ook van de gelegenheid gebruik om een tocht door het binnenland van het Afrikaanse continent te ondernemen. Enkele van hen schreven hun bevindingen dan neer in hun instructies voor de Commandeur. Dankzij deze documenten is het mogelijk om een vrij goed beeld te krijgen van de visie van deze Commissarissen op de uitbreiding van de kolonie.

Adriaan van Reede

De Commissaris die zonder twijfel het sterkst met de uitbreiding van de kolonie was begaan, was Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein. Tijdens zijn verblijf in de Kaapkolonie in het voorjaar van 1685 ondernam hij een uitgebreide inspectietocht door het binnenland, waarbij hij met uitzondering van Rietvallei, Bommelshoek en Diepe Rivier, alle buitenposten en vestigingsplaatsen in de kolonie bezocht¹⁶². Over elk van deze posten zou hij zijn bevindingen in zijn *Journal over het verblijf aan de Kaap* uitvoerig uiteenzetten. Dit journal vormt dan ook één van de belangrijkste bronnen over de vroege geschiedenis van vooral de kleinere buitenposten (zie deel II). De sterke belangstelling die van Reede voor de buitenposten en nederzettingen in het binnenland van Afrika toonde laat geen twijfel bestaan over zijn positieve houding ten aanzien van de uitbreiding van de kolonie. Zijn visie hierachter zou hij bij zijn vertrek naar Europa duidelijk verwoorden:



Fig. 8: Adriaan van Reede.

*Het grootste voordeel dat de E. Comp. verwacht alhier te lande bestaat in een goede Colonie te planten van onse natie en door deselve te bevolken, ten eijnde zij door aentelingh van vee en den landtbouw alles moghten voor[t] brenghen wat tot spijs en nodruft voor het garnisoen soude vereijshen, mitsgrs. door groot getal soo maghtigh te worden, zij het land aen alle vijanden soudon konnen verhinderen en de E. Comp. de gerustighe besittingh toebrengen.*¹⁶³

Voorlopig bleef de landbouwproductie en het bevolkingsaantal naar van Reedes mening evenwel te beperkt. In de buurt van Kaapstad zelf waren er namelijk niet meer dan 24 gezinnen die *haar met den landbouw en wijngaarden erneeren*. Wel werden er door de nieuwe kolonistengemeenschap in Stellenbosch goede vorderingen geboekt. Deze nederzetting telde reeds 99 gezinnen, en het zag ernaar uit dat dit aantal in de toekomst nog sterk zou stijgen. Op het moment van zijn vertrek kon de kolonie evenwel nog niet veel van

¹⁶² Ook deze drie posten wou hij aanvankelijk bezoeken, maar dit werd hem door het slechte weer verhinderd (Hulshof, *Journal van zijn verblijf aan de Kaap*, p. 135).

¹⁶³ Böeseke, *Memoriën en Instructiën*, p. 208.

de vrijburgers verwachten. Vele van hen waren nog maar net begonnen met hun bedrijfje uit te bouwen en konden zelf amper rondkomen. De opbrengst voor de VOC, die elk jaar recht had op een tiende van de oogst, zou de eerstkomende jaren dan ook niet veel voorstellen. Toch vond hij dat de Compagnie de vrijburgers de hand moest blijven bieden, met de hoop dat deze hulp in de toekomst dubbel zou terugbetaald worden. De beste en eenvoudigste manier om de landbouwproductie en het bevolkingsaantal te doen toenemen, zag van Reede in de uitbreiding van de kolonie. Daarom moesten initiatieven als de stichting van nieuwe nederzettingen gepromoot worden en de ontwikkeling van bestaande gemeenschappen op de voet gevolgd worden. Hiertoe zou hij in het geval van Stellenbosch trouwens zelf het ambt van Landdrost creëren (zie deel II).¹⁶⁴

Uit deze uiteenzetting blijkt duidelijk dat volgens Commissaris van Reede een zeer belangrijke plaats in de uitbreiding was weggelegd voor de vrijburgers. Zij waren het die in staat waren om de landbouwproductie en het inwonersaantal van de kolonie op te drijven en moesten hiertoe dan ook volop gesteund worden door de Compagnie. Merkwaardig genoeg lezen we in een passage uit zijn *Journaal over het verblijf aan de Kaap* echter een heel ander verhaal. Hierin gaf hij een veel negatievere visie te kennen tegenover de vrijburgers, *konnende geen naeme dragen van een gedeelte te zijn eener colonie, die d'E. Compagnie wat goets zouden mogen toebrengen*¹⁶⁵.

Vooreerst gaf de aanwezigheid van vrijburgers in de kolonie aanleiding tot het ontstaan van illegale handel en smokkelpraktijken die het handelsmonopolie van de Compagnie konden ondermijnen. Deze activiteiten waren zo uitgebreid en zo divers dat het al een succes was als *deselve pas van 10 een worden agterhaelt*. Ook de mogelijke voordelen die de vrijburgers de kolonie konden brengen, en die hij zelf in zijn instructies nog zo vurig zou verdedigen, boorde hij nu genadeloos de grond in. Welke landbouwopbrengsten kon men nu immers halen uit een stel boeren die zelf zo arm en lui waren dat ze met moeite in hun eigen levensonderhoud konden voorzien? In tegendeel; de vrijburgers kostten de Compagnie alleen maar extra middelen die nodig waren om hen te helpen bij het opstarten van hun bedrijfje. Dit terwijl de enkelen die wel wisten rond te komen met hun fortuintje de Kaap verlieten, en de velen die minder succesvol waren terug in dienst van de Compagnie kwamen met veel grotere schulden dan toen ze de Compagnie verlaten hadden.

¹⁶⁴ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, pp. 201-203 en p. 208.

¹⁶⁵ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, p. 124.

Ook op militair vlak waren de vrijburgers, ondanks hun numerieke sterkte, de kolonie nauwelijks van nut. Bij een eventuele aanval op het kasteel kon men tenslotte onmogelijk verwachten dat de kolonisten bereid zouden zijn hun familie en goed op het platteland achter te laten om hun leven te riskeren in het kasteel. Ook bij een aanval over land konden de vrijburgers met moeite enige tegenstand bieden. Daarvoor leefden ze namelijk veel te verspreid en geïsoleerd. Bovendien zouden ook in dit geval weinig vrijburgers effectief bereid zijn zich tegen de invallers te verzetten. Van Reede ging er immers van uit dat *het verschil van heer niet groot genoeg is, dese luijden alles te doen verliesen bij den eenen, ofte alles te behouden bij eenen anderen landheer*.

Dit alles in rekening genomen blijft er volgens van Reede maar één oplossing over, zij het dat hij zelf toegeeft dat deze oplossing moeilijk of niet te realiseren is. De Compagnie moet alle landbouwactiviteiten terug in eigen handen nemen en alles wat de kolonie aanbelangt terug *door eigen volck laten geschieden*. Ook de buitenposten en de nederzettingen in het binnenland zouden in dat geval dus volledig onder het toezicht en de controle van de Compagnie vallen. De vrijburgers moesten dan voor de volgende keuze gesteld worden; ofwel verlieten ze het land, ofwel keerden ze terug in dienst van de Compagnie.¹⁶⁶

Hoe nu deze twee geheel tegenstrijdige visies met elkaar verzoend kunnen worden, lijkt mij moeilijk met zekerheid te achterhalen. Op 22 mei 1685 schildert hij de vrijburgers nog af als een groot blok aan het been van de Compagnie. In zijn instructies van twee maanden later onderstreept hij plots het vitale belang van de vrijburgers als drijvende kracht achter de uitbreiding en geeft hij de Commandeur de raad om hen volop de nodige steun te verlenen. Mogelijkerwijs kan het tijdstip waarop beide passages geschreven zijn deze contradictie helpen verklaren. Het eerste negatieve beeld van de vrijburgers kreeg vorm tijdens zijn inspectietocht door het binnenland van Afrika. Toen hij het fragment neerschreef had van Reede er net een bezoek aan het volop in opbouw zijnde Stellenbosch opzitten. Mogelijk hebben de vermoeidheid van de reis en de frustraties die dit bezoek hem bezorgd hadden zijn negatieve visie sterk gevoed. In de passage ervoor had van Reede namelijk net zijn beklag gedaan over de wanordelijke en ondoordachte wijze waarop de landgoederen van de vrijburgers geordend waren (zie deel II). Gecombineerd met de ontgoocheling die de inspectie van Hottentots-Holland hem enkele dagen eerder bezorgd had, kregen zijn idealistische

¹⁶⁶ Hulshof, *Journal van zijn verblijf aan de Kaap*, pp. 123-128.

verwachtingen over de prille ontluiking van beschaving in het woeste binnenland van Afrika hierdoor misschien een gevoelige deuk.

Het tegendeel zou echter even goed kunnen gelden. In zijn kritiek op de vrijburgers beschuldigt van Reede namelijk tweemaal *de vrije luijden ontrent het Casteel [...] nevens degenen, die ontrent den Tafelbergh nae de Houtbaij wonende*. Over de vrijburgers in Stellenbosch wordt met geen woord gerept. Het zou dus ook kunnen dat zijn inspectietocht langs de nieuwe nederzettingen zijn enthousiasme en fascinatie voor het binnenland juist heeft aangewakkerd. Mogelijk deed deze tocht zijn bewondering voor de kolonisten in Stellenbosch die de woestenij van Afrika durfden te trotseren zo toenemen, dat de vrijburgers in de buurt van de Kaap er maar schril tegen af staken. Behalve de passage over de wanordelijke ligging van de percelen was van Reede tenslotte vol lof over de nieuwe nederzetting die *seer bequaem en vrugtbaer* was¹⁶⁷. Deze visie zullen we later trouwens ook explicieter bij Commissaris Vosch aantreffen (zie p. 108).

Hoe het ook zij, toch durf ik voorzichtig stellen dat de positieve visie uit zijn instructies dichter bij zijn werkelijke of gangbare ideeën aansloot. Alle documenten die hij achtergelaten heeft verraden immers - met uitzondering van het bewuste fragment in zijn journaal - onmiskenbaar zijn sterke belangstelling voor de uitbreiding van de kolonie en de kolonisatie van het binnenland. Ook kan men stellen dat, daar waar de passage uit het journaal mogelijk door een gril van het moment ingegeven werd, de ideeën die in zijn instructies uiteengezet werden veeleer pas na rijp beraad vorm kregen. Deze instructies vormden ten slotte een officieel en gewichtig document dat een grote invloed kon hebben op het daadwerkelijke beleid in de kolonie. Daar tegenover was het journaal eerder een persoonlijk document, waarin van Reede vrij was om zijn eigen grillen en bespiegelingen naar hartelust te verwoorden.

Rijckloff van Goens sr.

Een tweede Commissaris die zijn visie over de kolonisatie van de Kaap uitgebreid op papier zette was Rijckloff van Goens sr. Ook hij was in zijn instructies van 24 april 1682 van mening dat de enige oplossing om de landbouwproductie aan de Kaap op te drijven de uitbreiding van de kolonie was. Deze uitbreiding zou vooral in oostelijke en noordoostelijke richting moeten gebeuren, tot aan Terra de Natal in de zuidoostelijke uithoek van het Afrikaanse continent.

¹⁶⁷ Hulshof, *Journaal van zijn verblijf aan de Kaap*, pp. 122-124.

Een uitbreiding noordwaarts in de richting van Angola was immers niet mogelijk aangezien de gebieden daar *alle meest droge, hete ende dorre sandige landen ende onvrugtbare velden en gebergten bevonden zijn*¹⁶⁸. Daarnaast zou deze oostwaartse uitbreiding vooral over land moeten verlopen. De grillige kusten van Terra de Natal en de hevige deining van de Indische Oceaan maakte het voor schepen namelijk zeer moeilijk om hier voor anker te gaan. Ook raadde van Goens de Commandeur aan om van de verkenning van de oostelijke streken zo snel mogelijk werk te maken.

Een eerste expeditie die van der Stel onmiddellijk kon uitrusten zou bijvoorbeeld al een 65-tal mijlen in onbekend terrein kunnen doordringen. Deze expeditie zou dan het beste bestaan uit niet meer dan 24 jonge vrijwilligers onder leiding van een officier, vergezeld van een landmeter, een chirurg, een sergeant en twee korporaals. Verder moest van der Stel het gezelschap voldoende trekossen, paarden, karren en proviand voor twee maanden ter beschikking stellen. Tijdens de tocht mocht de expeditie niet meer dan uiterlijk 6 uur per dag afleggen. Dit moest hen in staat stellen om het land waar ze doorheen trokken nauwkeurig te beschrijven en in kaart te brengen. Wat de zoektocht naar mineralen betreft, raadde van Goens aan dit voorlopig terzijde te laten, aangezien *'t selve somtijts maar een enkel en groot geroep door de wereld geeft ende de vijanden onser natie maer te meer aanhitst om ons te verstooren ende te plagen*.

Wanneer deze tocht de rivier *Infante*¹⁶⁹ zou bereiken, beschouwde van Goens de expeditie als meer dan geslaagd. Volgende expedities konden dan tot aan de rivier van Monomotapa en nog verder oostwaarts doordringen, *so verre als het den dienst der E. Compe. inder tijd mogt komen te verreijschen*. Hierop kon de Compagnie dan enkele vruchtbare valleien in de pas verkende gebieden openstellen voor de vrijburgers. Op deze manier konden steeds nieuwe gebieden ontgonnen worden, afhankelijk van de noden van de kolonie.

Wat betreft de voorwaarden waarop de vrijburgers een landgoed in de ontdekte gebieden toegewezen kregen, volgde van Goens grotendeels het voorbeeld van Stellenbosch. Ook hij stelde voor dat de kolonisten hun perceel gratis in eigendom kregen en in het eerste jaar van belastingen werden vrijgesteld. Daarna moesten ze dan net als de andere vrijburgers een tiende van hun oogst inleveren. Ook zou ieder die zijn bedrijfje drie achtereenvolgende jaren verwaarloosde zijn eigendom opnieuw aan de Compagnie moeten afstaan. Daarnaast legde van Goens ook enkele bepalingen vast die Simon van der Stel tot dan toe over het hoofd had gezien. Mogelijk werden deze extra voorwaarden hem ingegeven door problemen die zich in

¹⁶⁸ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 159.

¹⁶⁹ De huidige Grote Visrivier in het oosten van Zuid-Afrika.

de praktijk regelmatig voordeden. Ten eerste moest elke vrijburger zich bij het tekenen van zijn grondbrief akkoord verklaren met de bepaling dat de Compagnie zich het recht behield om *sodanige heerewegen door en weer door hare landerijen te mogen maken als indertijd sal nodigh geoordeelt werden*. Ook kon de eigenaar voortaan geen enkele aanspraak meer maken op mineralen die op zijn perceel zouden ontdekt worden.¹⁷⁰

J. Vosch

Zoals reeds kort aangehaald zijn we ook goed ingelicht over de visie van Commissaris Vosch op de uitbreiding van de kolonie, en meer bepaald over de rol van de vrijburgers hierbij. Waar ik eerder het verschil tussen enerzijds de vrijburgers in de buurt van het kasteel en anderzijds de vrijburgers in het binnenland voorzichtig gesuggereerd heb, wordt dit onderscheid door Vosch expliciet gemaakt. In zijn lof over de vrijburgers beklemtoont hij namelijk dat hij het niet heeft over diegenen die *ontrent het fort [...] gevonden werden, die met schacherijen, tappen ende paghten haer behelpen, ende anders oock niet ofte weijnigh by de hant nemen, 't geene tot bevorderinge van de Colonie dienen kan*. De kolonisten waar hij op doelde waren zij die *eensaem in die woeste landen als pelgrims haer met vrouw en kinderen nedersetten*. In deze lieden zag hij de motor van de uitbreiding. Zij waren het immers die nieuwe gebieden konden koloniseren en de landbouwproductie opdrijven. Daarom moest de Compagnie hen dan ook alle steun verlenen. Zo raadde hij bijvoorbeeld aan om de vrijburgers tegen een goedkope lening vee, slaven en zaaizaad ter beschikking te stellen. Ook stelde hij voor om vanuit de Nederlanden een aantal vrouwen naar de Kaap over te brengen om het evenwicht tussen het aantal mannen en vrouwen te herstellen. Zo zouden de talrijke alleenstaande mannen dan een gezin kunnen stichten, wat de populatie van de kolonie ten goed zou komen.¹⁷¹

Sibrand Abbema

Tot slot zou ook Commissaris Sibrand Abbema de vrijburgers een belangrijke plaats in het uitbreidingsproces toemeten. Ook hij was van mening dat de kolonisten alle hulp verdienden, en dan *bijzonder dezulcke die haer genegen toonen den lantbouw voort te setten, als wel het voornaamste zijnde dat alhier aan de Caep gerequireert wert*¹⁷². Dit was immers de enige manier waarop de kolonie er op termijn in zou slagen om aan zowel de behoefte van de

¹⁷⁰ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, pp. 159-162.

¹⁷¹ Idem, pp. 185-186.

¹⁷² Idem, p. 145.

plaatselijke bevolking als de passerende schepen te voldoen. Net als zijn collega's stelde hij dus voor om de kolonisten tegen een goedkope lening van trekossen, zaaizaad en het nodige landbouwmateriaal te voorzien, zodanig dat de *aangewende onkosten en moeite t' sijner tijd dubbelt wederom zullen in komen*. Vanzelfsprekend moesten de vrijburgers de grond die ze bewerkten ook in volle eigendom krijgen. Initiatieven als in Houtbaai, waar de vrijburger van Dieden zijn grond na een termijn van 10 jaar opnieuw aan de Compagnie moest afstaan, keurde hij dan ook ten stelligste af en noemde hij zeer ontmoedigend.¹⁷³

Met uitzondering van de mysterieuze passage in van Reedes journaal kan men dus concluderen dat de bezoekende Commissarissen de vrijburgers gunstig gezind waren. Alle besproken visies bevestigen namelijk de centrale rol van de vrijburgers in het uitbreidingsproces en stellen verder voor om de vrijburgers zoveel mogelijk steun te verlenen. Zij waren het immers die in staat werden geacht om de landbouwproductie van de kolonie op te drijven; het ultieme doel van elk uitbreidingsinitiatief.

Zoals reeds gebleken is, werden vele bepalingen uit deze instructies ook werkelijkheid. Vrijwel alle commissarissen erkenden het belang van de vrijburgers in het uitbreidingsproces en bevestigden de gunstige voorwaarden waartegen deze zich konden vestigen. Inderdaad liet de Compagnie, zoals Commissaris Vosch reeds had voorgesteld, Nederlandse weesmeisjes naar de Kaap overkomen om de talrijke vrijgezel-vrijburgers aan een vrouw te helpen¹⁷⁴. Verder kunnen we in van Goens voorstellen rond een noordwaartse expeditie veel elementen uit de tochten naar Namaqualand herkennen. De samenstelling van deze reisgezelschappen en hun reismethode komen immers sterk overeen met de wijze waarop hij deze in zijn instructies beschreef. Daartegenover ging het doel van deze tochten wel lijnrecht tegen de bepalingen van Commissaris van Goens in. Waar hij beklemtoonde dat deze reisgezelschappen een onderzoek naar mineralen achterwege moesten laten, werden de expedities die van der Stel liet ondernemen precies georganiseerd met het oog op de ontdekking van mineralen. Het is echter de vraag in hoeverre deze concrete maatregelen ook werkelijk onder impuls van de hierboven beschreven visies genomen werden. Zoals we weten had Simon van der Stel namelijk al een zwak voor de hardwerkende vrijburger en was hij zelf heel erg gemotiveerd om een expeditie naar het noorden te maken. De visies van de Commissarissen lijken dan ook

¹⁷³ Idem, pp. 145-146.

¹⁷⁴ Elphick en Giliomee (red.), *The Shaping of South African Society*, p. 67.

eerder bestaande toestanden te bevestigen dan dat ze een wezenlijke beleidsverandering teweeg brachten.

Dit neemt niet weg dat bepaalde Commissarissen in de praktijk toch een duidelijke stempel op het uitbreidingsproces gedrukt hebben. Hierbij denk ik in de eerste plaats aan Commissaris Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein. Zo heeft zijn creatie van het ambt van Landdrost en van het College van Landdrost en Heemraden in Stellenbosch een niet te onderschatten invloed gehad op het lokale bestuur in de Nederlandse kolonie. Mits een aantal kleine wijzigingen werd deze bestuursvorm namelijk overgenomen door latere 18^{de}-eeuwse districten en bleef de structuur ervan tot de opheffing van dit systeem in 1827 nagenoeg intact. Ook heeft van Reede een bepalende rol gespeeld bij het uitzicht van verscheidene buitenposten. In navolging van zijn instructies werden veeposten als Hottentots-Holland en De Cuijlen namelijk herbouwd volgens een specifiek en doordacht patroon (zie deel II). Tot slot is het ook aan hem dat Simon van der Stel zijn tocht naar Namaqualand te danken had. Hij was het immers die de Commandeur in het voorjaar van 1685 de toestemming gaf om deze tocht persoonlijk te ondernemen. Op deze manier heeft van Reede dus eigenlijk onrechtstreeks bijgedragen tot de ontdekking van de koperbergen.

Vermoedelijk moeten ook andere Commissarissen die voor een langere periode aan de Kaap verbleven in meerdere of mindere mate een concrete en rechtstreekse invloed op het uitbreidingsproces gehad hebben. De voorbeelden die ik hiervan zelf gevonden heb bleven echter zeer beperkt. Wel heeft ondermeer Commissaris Rijckloff van Goens de Stellenbosche boeren een extra handje geholpen door de betaling van de tienden in 1682 voor nog eens twee jaar kwijt te schelden¹⁷⁵. Ook is het waarschijnlijk dat Simon van der Stel door zijn toedoen de Valsbaai aan de zuidkant van het Kaapse schiereiland liet opmeten, *zijnde te verwonderen dat wij hier so lange geresideert hebbende, nogh geen perfecte kennis van deze so na bij gelegen baij bekomen is*¹⁷⁶. Ondanks dit verwijt zou hij toch nog vijf jaar geduld moeten hebben voor de Commandeur in 1687 eindelijk op deze instructie inging.

Heren XVII

Wat mijn onderzoek naar de visie van de Heren XVII over de uitbreiding van de kolonie aangaat heb ik spijtig genoeg minder directe aanwijzingen kunnen terugvinden¹⁷⁷. Wel werd al snel duidelijk dat de ideeën van het centrale bestuur in de Nederlanden niet helemaal

¹⁷⁵ Böeseken, *Memoriën en Instructiën*, p. 186.

¹⁷⁶ Idem, p. 168.

¹⁷⁷ Mogelijk zou een uitvoerige studie van de briefwisseling tussen de Heren XVII en de Kaapkolonie, iets waar ik niet meer toegekomen ben, hierbij meer resultaten kunnen opleveren.

overeenstemden met de visies van de Commissarissen zoals hierboven beschreven. Daar waar de Commissarissen door hun verblijf ter plaatse oog hadden voor de specifieke situatie aan de Kaap, waren de Heren XVII vooral uit op zoveel mogelijk winst op zo kort mogelijke tijd. Voorstellen om de vrijburgers bij te staan om zo op termijn een rendabele kolonie op te bouwen waren aan hen aanvankelijk dan ook niet besteed. De kolonie had de Compagnie al meer dan genoeg geld gekost, en de Heren XVII zagen het helemaal niet zitten om nu nog meer middelen in de vrijburgers te investeren (zie hoger). Toen van Riebeeck in 1657 voorstelde om de eerste vrijburgers financiële bijstand te verlenen, werd dit hem door de Heren XVII dan ook geweigerd. Bovendien legden ze de prijs waartegen de Compagnie het graan van de vrijburgers zou opkopen op een heel laag niveau vast, waardoor de kolonisten nog verder in hun ontwikkeling geremd werden. Geleidelijk begonnen de Heren XVII, ondermeer door toedoen van de bezoekende Commissarissen, toch in te zien dat de vrijburgers zonder de hulp van de Compagnie nooit de landbouwproductie op het gewenste peil zouden kunnen brengen. Toen van der Stel bij zijn aanstelling als Commandeur in 1679 de opdracht kreeg om nieuwe gebieden te koloniseren, gaven ze dan ook onmiddellijk hun toestemming om de vrijburgers de nodige bijstand te verlenen. De concrete uitwerking hiervan lieten ze echter aan de Commandeur en de Politieke Raad zelf over. Dit gold trouwens ook voor het uitbreidingsproces in het algemeen. Behalve enkele algemene beleidsregels hebben de Heren XVII zich voor zover ik heb kunnen nagaan zelden met de concrete uitwerking ervan bemoeid¹⁷⁸. Hierbij moesten Simon van der Stel en het Kaapse bestuur enkel echt terdege rekening houden met de bezoekende Commissarissen.

De eerste “Afrikaners”

Als afsluitende opmerking wil ik ten slotte nog op een laatste factor wijzen die zeker heeft bijgedragen tot het succes van Simon van der Stels uitbreidingsinitiatieven. Niet alleen de voor hem gunstige mentaliteitwisseling bij het centrale bestuur van de VOC maar ook de omstandigheden binnen de kolonie zelf, hebben hem een handje geholpen bij de realisatie van zijn plannen. Op het moment dat de Commandeur in de kolonie aankwam, had de tweede generatie kolonisten namelijk net de leeftijd bereikt waarop ze zelf een bedrijfje konden opstarten. Deze aan de Kaap geboren kolonisten waren van kindsbeen af gewend aan de primitieve omstandigheden in de kolonie en wisten dus veel beter dan hun ouders 25 jaar

¹⁷⁸ Één van de uitzonderingen hierop is de instructie in 1678 om de buitenpost in Hottentots-Holland voor een periode van drie jaar aan de vrijburgers Jochum Marquart en Hendrik Elberts te verpachten. Ook in hun goedkeuring van het Drakensteinse voorstel om een aparte kerkraad op te richten drongen ze hun wil, zelfs tegen de visie van het Kaapse bestuur in, in een concrete casus op (zie deel II).

eerder hoe ze in de wildernis een bestaan moesten opbouwen. Veel beter vertrouwd met de moeilijkheden waarmee de Kaapse landbouw te kampen had, lag het voor de hand dat vele van hen succesvollere landbouwers werden dan andere kolonisten. Zij vormden dan ook de ideale basis waar Simon van der Stel op kon bouwen om zijn uitbreidingsinitiatieven tot een goed einde te brengen.

Conclusie

Het finale antwoord op de kernvraag “in hoeverre is de expansie van de Kaapkolonie aan Simon van der Stel te danken?” is dus tweeledig. Enerzijds heeft van der Stel vanuit zijn persoonlijke ijver en visie de uitbreiding onmiskenbaar gekleurd en vorm gegeven. Anderzijds was hij hierbij steeds gebonden aan de hogere belangen van de Compagnie en had hij al zijn grootse plannen zonder diens toestemming nooit kunnen uitvoeren. Met andere woorden; Simon van der Stel had het geluk dat de omstandigheden en zijn oversten hem toelieten de kolonie uit te breiden. Zijn oversten en de Kaapse kolonisten hadden het geluk dat ze op Simon van der Stel konden rekenen om de kolonie uit te breiden.

Bijlagen

Bijlage 1. Grondtoekenningen in de Drakensteinvallei, 1687-1699.

Jaar	Eigenaar	Plaats
1687	Willem Schalck van der Merwe Gert Jansz van Deventer Pieter Jansz	Kunnenberg, Simondium Slot van de Paarl, Paarl Paarl Diamant, Paarl
1688	Thomas Monk Pierre Jacob Roelof van Wyk Charles Marais Jean Cloudon Guillaume Frisnet	Eenzaam, Groot-Drakenstein Goede Hoop, Paarl Watervliet, Simondium Plessis Marle, Simondium Goede Hoop, Paarl Ruigtevallei, Paarl
1689	Arnoldus Willemsz Basson Jacobus van As Jacques Therond Willem vanWyk Jean Imbert	Simonsberg, Groot-Drakenstein Groot-Drakenstein Paarl Zandwyk, Paarl Lanquedoc, Paarl
1690	Arie Lecrevent Jacobus van der Heyden Erasmus Hansz van Lier Callus Louw Nicolas de la Noij Pieter Andriesz Jan Colmar Abraham Vivier Pierre Vivier Jacques Vivier Daniel Nourtier Jan Jurgen van Burtel	Lekkerwyn, Groot-Drakenstein Overveen, Simondium Simonsberg, Groot-Drakenstein Zandvliet, Groot-Drakenstein Groot-Drakenstein Meerlust, Groot-Drakenstein Nantes, Paarl Schoon gezicht, Dal Josafat Non Pareille, Dal Josafat Goede Rust, Dal Josafat La Motte, Simonium ?
1691	Pierre Benezet Jean Garde Daniel Hugot Pierre Lombard Joan en Abraham Blesius Diemer Willem du Buisson Isacq Taillefert Jean Taillefert Michiel Niemand Jan Holsmit	Lancquedoc, Groot-Drakenstein Rhone, Groot-Drakenstein Zion, Simondium Langerust, Simondium Simonsvlei, Simondium ? Nieuwendorp, Groot-Drakenstein Picardie, Paarl Laborie, Paarl St Martyn, Paarl Landskroon, Paarl
1692	Gabriel le Roux Louis Cordier Pierre Meyer Pieter van der Byl Dirk van Schalkwyk Pieter Jansz van Nimwegen	La Concorde, Paarl Bethel, Paarl Groot-Drakenstein Babilonstoorn, Simondium Waterpoel, Paarl Bloemendal, Simondium

Jaar	Eigenaar	Plaats
	Schalk Willemsz van der Merwe	De Hoop, Paarl
	Steven Vermey	Blomkoolfontein, Paarl
	Jan Hoboer	Leeuwenjagt, Paarl
	Pieter Beuk	Roggeland, Dal Josafat
	Barend Jansz van Swol	Vrymansfontein, Paarl
	Jean Manje	Calais, Dal Josafat
	Hendrik Rodenburg	Geelblomsvlei
	Herman Barentsz	Dekkervlei, Paarl
	Hendrik Jansz van Kempen	Brandenburg, Paarl
	Jan Schepping	Hoogsteede, Paarl
	Coenraad Cloete	Diamant, Paarl
	Jacques Pinard	Lustigaan, Paarl
	Estienne Bruere	Rust en Werk, Dal Josafat
	Salomon Gournaij	Salmonsvlei, Paarl
	David Senekal	Hartebeestkraal, Paarl
	Jean le Roux van Normandië	Vlakkeland, Dal Josafat
	Matthys Vryhagen	Kykuit, Dal Josafat
	Ernst Frederik Walter	Lubeck, Groot-Drakenstein
	Francois Bastiaansz	Vredenhof, Paarl
	Francois du Toit	Kleinbos, Dal Josafat
	Frans Hendriksz	Honswyk, Paarl
	Cornelis Wolf	Keerweder, Paarl
	Hercules des Pré	Soete Inval, Paarl
1693	Claas Hendriksz Diepenauw	Eenzaamheid, Paarl
	Guillaume Heems	Schinderkuil, Paarl
	Theunis Dirksz van Schalkwyk	Paarl Diamant, Paarl
1694	Jacques de Savoye	Vredenlust, Simondium
	Jean Durand en Jean Parisel	Bergen Henegouwen, Simondium
	Jean Nourtier	Frederiksberg, Simondium
	Matthys Lambertsz	Diependaal, Paarl
	Joan en Abraham Blesius	Suisseland, Groot-Drakenstein
	Diemer	?
	Jean Roi	L'Ormarins, Groot-Drakenstein
	Gideon Malherbe	Normandie, Groot-Drakenstein
	Gerrit Jansz van Vuuren	Bellinchamp, Groot-Drakenstein
	Pierre Simond	Bethlehem, Groot-Drakenstein
	Pierre Rousseau	L'Arc d'Orleans, Groot-Drakenstein
	Estienne Niel	La Dauphine, Franschhoek
	Abraham de Villiers	Champagne, Franschhoek
	Pierre Joubert	La Provence, Franschhoek
	Jacques de Villiers	La Bri, Franschhoek
	Jean Jourdaan	La Motte, Franschhoek
	Matthieu Amiel	La Terra de Luc, Franschhoek
	Pierre de Villiers	Bourgogne, Franschhoek
	Jean Gardiol	La Cotte, Franschhoek
	Pierre Jourdaan	Cabriere, Franschhoek
	Louis Barre	La Roque, Franschhoek
	Pierre Roux	Winterhoek, Franschhoek
1695	Hendrik Muller van Basel	Keerweder, Franschhoek

Jaar	Eigenaar	Plaats
	Hans Hendrik Hattingh	La Motte, Franschoek
1698	Pieter van der Byl	Babilonstoon, Simondium
1699	Pieter Jansz van Marsseveen	Pastorie, Paarl
	Philippe Fouche	Wildenpaardenjacht, Paarl
	Francois Retif	La Paris, Groot-Drakenstein
	Matthieu Frachas	Orleans, Paarl
	Armand Veron	St Omer, Dal Josafat
	Abraham Diemer	Groenfontein, Klapmuts
	Jean le Roux	Parys, Paarl
	Theunis Dirksz van Schalkwyk	Driefonteine, Paarl
	Hans Jurgen Niemand	Niemandswyngaard, Paarl
	Pierre Lombard	Zondernaam, Simondium
	Willem Schalk van der Merwe	Klapmuts
	Estienne Cronier	Olyvenhout, Wagemakersvallei
	Pierre Cronier	Versailles, Wagemakersvallei
	Louis le Riche	Kromrivier, Wagemakersvallei
	Jean des Tuillet	Hoogenberg, Wagemakersvallei
	Philippe Drouin	Groenfontein, Wagemakersvallei
	Barent Blom	Groenendaal, Wagemakersvallei
	Isacq Taillefert	Leeuwenvallei, Wagemakersvallei
	Jacques de Savoye	Wagemakersvallei
	Hercules Verdeau	Champagne, Wagemakersvallei
	Philippe des Pré	Klipvallei, Wagemakersvallei
	Charles Marais	Fortuin, Wagemakersvallei
	Claude Marais	Welvanpas, Wagemakersvallei
	Pieter Erasmus	Groenenberg, Wagemakersvallei
	Hans Henske	Opperhorst, Wagemakersvallei
	Louis Fourie	Slangrivier, Wagemakersvallei

Bijlage 2. Kaart van de Kaapkolonie, 1688-1700.



Bibliografie

- Onuitgegeven bronnen

Kaapse Argief (KA).

Verbatim Copies (V.C.) 8-15: *Dagregister*, 1679-1700.

- Uitgegeven bronnen

BÖESEKEN, A.J. (red.), *S.A. Argiefstukke. Belangrike Kaapse dokumente I: Memoriën en Instructiën, 1657-1699*, Kaapstad, 1966.

HULSHOF, A., "H. A. van Reede tot Drakenstein, journaal van zijn verblijf aan de Kaap", in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)* 62, 1941, pp. 1-245.

WATERHOUSE, G., *Simon van der Stel's expedition to Namaqualand, 1685-1686*, Dublin, 1932.

- Literatuurlijst

BIEWENGA, A., *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse Vestigingskolonie 1680-1730*, Amsterdam, 1999.

BÖESEKEN, A.J., *Simon van der Stel en sy kinders, 1658-1700*, Kaapstad, 1964.

BOUMAN, A.L., *Stellenbosch 1669-1929*, Stellenbosch, 1929.

BRADLOW, F.R. en Cairns, M., *The Early Cape Muslims: A Study of their Mosques, Genealogy and Origins*, Kaapstad, 1978.

ELPHICK, R., *Kraal and Castle, Khoikhoi and the founding of White South Africa*, Yale University Press, 1977.

ELPHICK, R. en GILIOMEE, H., *The Shaping of South African Society, 1652-1840*, Wesleyan University Press, 1988.

GAASTRA, F.S., *Bewind en beleid bij de VOC. De financiële en commerciële politiek van de bewindhebbers, 1672-1702*, Zuthpen, 1989.

GAASTRA, F.S., *De geschiedenis van de VOC*, Zuthpen, 1991.

GERSTNER, J.N., *The Thousand Generation Covenant: Dutch Reformed Covenant Theology and Group Identity in Colonial South Africa 1652-1814*, Leiden, 1991.

GUELKE, L., "The anatomy of a colonial settler population, 1657-1750", in *The International Journal of African Historical Studies* 21, 1988, pp. 453-473.

- GUELKE, L. en SHELL, R.C.-H., "Landscape of conquest. Frontier water alienation and Khoikhoi strategies of survival, 1652-1780", in *Journal of South African Studies* 18(4), 1992, pp. 803-824.
- HATTINGH, J.L., *Die Eerste Vryswartes van Stellenbosch, 1679-1720*, Bellville, 1981.
- HEFER, W.J., *Drakenstein: a valley with a place in History*, Kaapstad, 1976.
- JOUBERT, H. S., *Vroeë Blanke vestiging in die Franschhoekvallei, 1688 tot 1827*, Kaapstad, 1985.
- MERWE, M.P.S. van der, "Simon van der Stel en Groot-Constantia", in *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal*, 1988, pp. 35-55.
- MILL, A., en VIGNE, R., "The Company's Garden under the van der Stels: a contemporary English Account", in *Quarterly Bulletin of the South African Library* 53(3), 1999, pp. 62-69.
- OBERHOLSTER, A.G., *Paarlvallei, 1687-1987*, Pretoria, 1987.
- OLIVIER, G., "Die Vestiging van die Eerste Vryburgers aan die Kaap die Goeie Hoop", in *Historia* 14 (1), 1969, pp. 2-15; 14(2), 1969, pp. 74-80; 14(3), 1969, 172-184; 15(1), 1970, pp. 24-37; 15(3), 1970, pp. 164-176.
- PENN, N., "The frontier in the western Cape, 1700-1740", in: J. Parkinson en M. Hall (red.), *Papers in the prehistory of the Western Cape South Africa*, Oxford, 1987, pp. 462-503.
- RIJSSEN, W.J. van en Wilson, M.L., "Van der Stel and the Copper Mountains: the Locality of the 'Flat, Horizontal Rock' established", in *Quarterly Bulletin of the South African Library* 48(2), 1993, pp. 78-82.
- ROMERO, P.W., Some Aspect of Family and Social History among the French Huguenot Refugees at the Cape, in *Historia* 48(2), 2003, pp. 31-47.
- ROSS, R. en DUIN, P. van, "The Economy of the Cape Colony in the Eighteenth Century", in *Intercontinenta* 7, 1987, pp. 1-166.
- SHELL, R. C.-H., *Children of Bondage, a Social History of the Slave Society at the Cape of Good Hope, 1652-1838*, Wesleyan University Press, 1994.
- SLEIGH, D., *Die buiteposte: VOC-buiteposte onder Kaaps bestuur, 1652-1795*, Pretoria, 1993.
- SMUTS, F. (red.), *Stellenbosch three centuries*, Stellenbosch, 1979.
- SPIILHAUS, M.W., "The Story of Simon van der Stel", in *Historia* 15(2), 1970, pp. 122-131; 15(3), 1970, pp. 197-204; 15(4), 1970, pp. 273-276; 16(1), 1971, pp. 50-55; 16(2), 1971, pp. 125-133.

VILLIERS, G.D.B. de, *Die moontlike ligging van die ou Franse Hugenote kerkie (1694-1716) met sy oude kerk grond en die historiese omliggende plase te Drakenstein*, Bloemfontein, 1984.

VILLIERS, W. de, "Sexton Reiniers of Stellenbosch", in *Quarterly Bulletin of the South African Library* 46(1), 1991, pp. 10-18.

WET, G.C. de, *Die vryliede en vryswartes in die Kaapse nedersetting, 1657-1707*, Kaapstad, 1981.

ZYL, W.J. van, *'n Bedieningstrategie vir die opbou van die Nederduitse Gereformeerde gemeente Franschhoek*, Kaapstad, 1988.